

ХОСИЯТ БЕКМИРЗАЕВА

**БОБУР
ШЕЪРИЯТИДА
ПОЭТИК
ОБРАЗ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

ХОСИЯТ БЕКМИРЗАЕВА

БОБУР ШЕЪРИЯТИДА
ПОЭТИК ОБРАЗ

(Илмий рисола)

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshDO‘TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

1859/5 620

Тошкент
“Мухаррир” нашриёти
2013

УЎК: 821,511

КБК 54(5Ў)6

Б 10

Бекмирзаева, Хосият

Б 10 Бобур шеърятисида поэтик образ / Х.Бекмирзаева - Тошкент:
"Муҳаррир" нашриёти, 2013. 104 б.

ISBN 978-9943-25-332-2

Ўзбек мумтоз адабиётида ҳар бир шоир ўзининг ўрни ва мавқеига эга. Мумтоз шеърятимиз тўғрисида фикр юритилганда, албатта, Заҳириддин Муҳаммад Бобур хизмати ҳам ифтихор билан эътироф этилади. Шунинг учун бу буюк санъаткорнинг номи ҳамиша Алишер Навоий билан ёнма-ён тилга олинади. Зеро, Бобур ўзбек адабиётини турли жанрдаги ғоявий бадиий баркамол асарлар билан бойитган муносиб издошидир.

Ушбу рисола шоирлик маҳоратининг асосий талаби – сўз ва образ алоқаси ҳамда мутонасиблиги тадқиқига бағишланган. У адабиётшунос олимлар, тадқиқотчи илмий ходимлар, филология факультетлари талабалари, ўзбек мумтоз адабиёти тарихига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

УЎК: 821,511

КБК 54(5Ў)6

Масъул муҳаррир:

Иброҳим Ҳаққул,

филология фанлари доктори

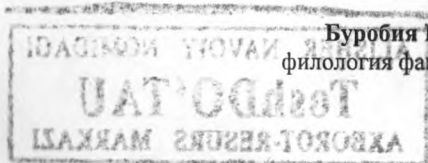
Тақризчилар:

Сайфиддин Сайфуллоҳ,

филология фанлари номзоди

Буробия Ражабова,

филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-25-332-2

© "Муҳаррир" нашриёти,
Тошкент, 2013 й.

МУҚАДДИМА

Сўнги йилларда ўзбек халқининг тарихи, дини, адабиёти ва маънавиятига эътибор янада ортиб, улуғ аждодларимиз мероси холисона, ҳар томонлама кенг ўрганила бошланди. Жумладан, Алишер Навоий асарлари янгича нуқтаи назардан таҳлил қилиниб, шоҳ ва шоир, олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодини чуқур ўрганишга киришилди. Чунки Навоий, Бобур сингари шоир, адиблар ижодий мероси нафақат ўзбек, балки дунё маданияти хазинасини бойитишга салмоқли улуш бўлиб қўшилган.

Бобур – мутафаккир. Бу унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида ҳам, ижодида ҳам акс этган. Унинг асарлари мавзусининг ранг-баранглиги: ёрқин шеърый яратгани, “Воқеот”дек мухташам қомусий асар битгани, битишдан ташқари, “Хатти Бобурий” (алфавит) тузиб, ҳарбий маҳорат ҳақида, шеър вазнлари хусусида рисолалар ёзгани, Хўжа Аҳрор Тошкандийнинг “Волидия” рисоласини таржима қилгани шундан далолат беради. Албатта, Бобурнинг бой ва ранг-баранг ижодий меросининг салмоқли қисмини унинг лирикаси ташкил этади. Лекин “Бобурнома”га нисбатан олганда Бобур шеърияти ҳали етарлича тадқиқ этилмаган. Шоир шеъриятини янги тафаккур, миллий ғоя асосидаги яхлит бир шаклда тадқиқ ва таҳлил этиб адабиётшуносликдаги ана шу бўшлиқни тўлдириш қуйидагича асарларни дунёга келишига сабаб бўлади. Бобур ижодидаги умумбашарий ғоялар, эзгулик ва қомилликни улуғловчи қарашлар барҳаёт кадрятлар сифатида бугунги жамиятимиз маънавиятини бойитиши эса китобнинг долзарблигини белгилайди.

Ўзбек адабиётшунослигида Бобур ижодини ўрганиш бўйича бир қанча асарлар ёзилган. Чунки Бобур асарларига барча даврда ҳам катта қизиқиш билан қаралган. Лекин шоир ижодига шу пайтгача эҳтиёткорлик билан ёндашилиб келингани ҳам сир эмас. Истиклолгача бўлган даврда Бобур ижодий меросини тадқиқ этиш борасида талай ишлар

қилинган бўлса-да, ҳозирда уни холис ва янада кенг ўрганишга эҳтиёж мавжуд.

Бобур истеъдодли шоир, олим, тарихчи, мусиқашунос, табиатшунос, географ ҳамда этнографдир. Бу буюк инсон ҳақида тадқиқотлар, китоблар кўплигидан фаннинг алоҳида бир тармоғи – бобуршунослик юзага келган. Бобур шеърийатининг ғоявий-бадий хусусиятлари, ўзига хос жиҳатлари тўғрисида тарихий манбаларда, замондошларининг тазкира-баёз, рисоаларида қайд қилинган¹. Муҳими шундаки, бобуршунос олим, академик Ботирхон Валихўжаев таъкидлаганидек: “...Бу қутлуғ ишни Бобурнинг ўзи “Бобурнома”да бошлаб берган эди. Шундан сўнг Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистонда ёзилган тазкира ва тарихий асарларда Бобур ҳақида маълумот бериш кузатилади”². Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома”, Муҳаммад Ҳайдар Дуғлатнинг “Тарихи Рашидий” асарларида бу улуг сиймо ҳаёти ва фаолияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар баён этилгани, Европада ҳам Бобур ижодий меросига қизиқиш билан қаралганини муаллиф алоҳида таъкидлайди³. Бобурнинг илмий-ижодий фаолиятига хорижда, айниқса, Европада қизиқиш жуда юқори бўлган. Хусусан, “Бобурнома”нинг турли нусхалари излаб топилган, чоп этилган; инглиз, француз, немис, голланд, рус, форс, усмонли турк ва бошқа тилларга таржима қилинган. Биргина Англиянинг ўзида “Бобурнома” 8 маротаба нашр этилган⁴. XVI асрдаёқ “Бобурнома” Абдурахмон ибн Байрамхон тарафидан форс тилига таржима қилинган. Ушбу асар 1828 йили А.Кейзер томонидан немис тилига ўгирилган. Бу мазкур асарнинг Европа тилларидаги дастлабки таржимаси сифатида

¹ Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и Индии. Гл I (обзор источников и научной литературы). – Москва, 1977. – С. 5-33; Пант Г.Н. «Бабур-наме» – блистательный памятник автобиографической литературы. Индия. 1984, №4; Миклухо-Маклай Н. Дхондамир и «Записки» Бабура. – Веб.: Тюркологические исследования. – М. – Л., 1963. – С. 237-249.

² Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Тошкент: А.Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 2002. – Б. 217.

³ Кўрсатилган манба. – Б. 275.

⁴ Абдуллаева Р. Ғарб олимлари Навоий ва Бобур ижоди ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Фан, 2007. №1, – Б. 44.

этироф этилади⁵. Лола Убайдуллаеванинг тадқиқоти орқали “Бобурнома” таржималари ҳақида батафсил маълумот олиш мумкин⁶. Ҳозир ҳам Европада Бобур ижодига қизиқиш кучли. 2003 йил Германияда чоп этилган “Истанбул матнлари ва тадқиқотлари” сериясидаги илмий тўпلامдаги “Бобурнома”да Навоий образи⁷ каби ва бошқа мақолалар шундан далолат беради.

Бобурнинг мураккаб шахсий ҳаёти, кураш, зиддиятларга тўла ижтимоий-сиёсий фаолияти ва ноёб адабий-илмий мероси Россияда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилган. Буни дастлаб 1737 йили Георг-Якоб Керр бошлаб берган. Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд, А.Ю. Якубовский, А.А.Семенов, С.П.Толстов каби тарихчилар, И.Н.Берёзин, А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, А.Н.Болдирев, И.В.Стеблева каби адабиётшунослар, Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Л.Б.Будагов, А.К.Боровков, А.Н.Кононов, А.М.Щербак⁷, Г.Ф.Благова каби лингвистлар, С.И.Тюляев, Г.А.Пугаченкова, Р.И.Ремпель каби санъатшунослар ўз тадқиқотларида улуғ ҳуқумдор, улкан шоир, зукко ва нафис қалб эгаси Бобур ҳаёти ва ижоди тўғрисида теран мулоҳазалар баён этишган. Бобур ижодини ўрганишда И.В.Стеблеванинг тадқиқотлари алоҳида ўрин тутди⁸.

Бобурнинг адабий, илмий мероси XX асрда Собик Иттифокда ҳам ўрганилиб, тадқиқ этилиб, бир неча бор нашр

⁵ Бабур. «Бабур-наме». 1-2-жилдлар. А.Паве де Куртейл таржимаси. – Париж, 1878; Бобур. “Бобурнома”. А.Бевериж хоним томонидан инглиз тилига таржимаси, Лондон, 1905-1922 йиллар; Бабур. Энциклопедия Ислама (инглиз тилида) Лондон, 1960; Бабур. «Бабур-наме». француз тилига Ж.ЛБакье-Граммона таржимаси, Пюбликасион ориентал-Париж, 1980-1985; Бобур (Рубоий ва ғазаллар). Ўзбек поэзияси антологияси, серб тилига Лъупчо Стойменски таржимаси. – // Македонская книга. – Скопли, 1984.

⁶ Убайдуллаева Л. Проблемы перевода; характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Автореферат К.Д. – Ташкент, 1985. – С. 11–14.

⁷ Щербак А.М. Бобурнинг аруз рисоласи ва унинг Навоий ижодини ўрганишдаги аҳамияти. // Адабий мерос. – Тошкент, 1972. №6.

⁸ Стеблева И.В. Захиридиин Мухаммад Бабур. Трактат об арузе. Вступительная статья и указатели. – Москва: Наука, 1972; Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – Москва: Наука, 1982;

қилинган⁹. Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш мақсадида талай тадқиқот ишлари олиб борилган. Шоқиржон Раҳимийнинг 1923 йилда “Билим ўчоғи” журналида босилган “Заҳириддин Мухаммад Бобур” мақоласи ушбу йўналишдаги илк тадқиқотлар сирасига киради. Фитратнинг 1928 йили босилиб чиққан “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуасига Бобурнинг 31 ғазали, 2 маснавийси, 28 рубойиси ва “Бобурнома”дан парчалар киритилган. Отажон Ҳошим ушбу китобга ёзган сўз бошисида ҳам Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берган¹⁰. 1937 йили нашр этилган “Литературная энциклопедия”¹¹даги “Ўзбек адабиёти” мақоласида ҳам Бобур ижодига қисқа, ҳолис илмий баҳо берилган. Ушбу мақола Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайн томонидан ёзилган.

1948 йили Саиджон Алиев “Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг шеърӣ ижодиёти” мавзусида, 1949 йили Сабоҳат Азимжоновна “Умаршайх ва Бобурнинг Фарғона улуси” мавзусида, 1944 йили Москвада П.И.Петров “Бобурнома” тарихий манба сифатида” мавзусида, 1954 йили Г.Ф.Благова “Характеристика грамматического строя (морфологии) староузбекского литературного языка конца XV века по “Бабур-наме” мавзусида номзодлик диссертацияси ёклашган.

Бобур ҳаёти ва ижоди М.Шайхзода, Ҳ.Ёқубов, В.Зоҳидов, С.Азимжоновна, И.Султонов, А.Қаюмов, Н.Маллаев, Б.Валихўжаев, С.Жамолов, С.Ҳасанов, И.В.Стеблева, Ҳ.Қудратуллаев, Р.Воҳидов, Х.Назаров, И.Мирзаев, А.Абдуғафуров, В.А.Абдуллаев, И.Ҳаққуловлар

⁹ Бобур. “Бобурнома” I–II қисм. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Бобур Заҳириддин Мухаммад. Лирика. (перев. с узб. Л.Пеньковского, предисл. Е.Бертельса). – Москва: Гослитгиздат, 1957; Бобур. “Танланган асарлар”. – Тошкент, 1958; Бобур. “Бобурнома”. – Тошкент: ЎзФАнашр, 1960; Бобур. “Асарлар” 2–3-жилдлар. – Тошкент, 1965–1966; Бобур. “Мухтасар”. – Тошкент, 1971; Бобур. “Бобурнома”. – Тошкент: Юлдузча, 1989; “Бабурнаме–Записки Бабура”. (перев.М.Салье) Изд.2-е. – Ташкент: Фан, 1993; Бобур. “Бобурнома”. – Тошкент: Шарқ, 2002.

¹⁰ Ўзбек адабиёти намуналари. Тузган Фитрат. – Тошкент, Самарқанд: Ўзнашр, 1928.

¹¹ Литературная энциклопедия. – Москва: Наука, 1937.

томонидан тадқиқ этилган¹². 2007 йилда Азизхон Қаюмов ва Саидбек Ҳасановлар томонидан чоп этилган “Бобур ижодиёти” китоби Бобур ижоди ҳақидаги кейинги йилларда яратилган салмоқли ишлар сирасига киради¹³.

Бобурнинг Ҳинд девони тарих фанлари доктори Сабоҳат Азимжоновна, Кобул девони эса Шафика Ёрқин томонидан нашр этилган.

Шафика Ёрқин 2004 йилда Бобурнинг ҳозиргача илм аҳлига маълум бўлмаган 195 та янги, катта-кичик шеърӣ

¹² Шайхзода М. Заҳриддин Бобур. // Гулистон. – Тошкент, 1940. -№2; Ёқуб Ҳ. Бобур. – Тошкент, 1941; Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. – Тошкент: Фан, 1959; Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида, “Бобурнома”га ёзилган сўзбоши. – Тошкент, 1960; Жамолов С.О. Художественных особенностях “Бабурнаме”. – Ташкент, 1961; Валихўжаев Б.Н. XV-XIX аср ўзбек адабий-танқидий карашлари тарихидан. // Ўзбек шеърӣяти ва адабиётшунослиги тарихидан. СамДУ асарлари, янги серия, 138-нашр. – Самарқанд, 1964. – Б 103-117; Қаюмов А. Бобур. Асарлар, 3 томликка ёзилган сўзбоши. – Тошкент, 1965; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965; Азимжоновна С. Индийский диван Бабура. – Ташкент: Фан, 1966; Адабий мақолалар. – Тошкент, 1970; Султонов И. Навоийнинг калб дафтари. – Тошкент, 1970; Сулаймонов С. “Бобурнома” минаторалари. – Тошкент, 1972; Назарова Х. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Асарлар. 6 жилдлик, 5-жилд, – Тошкент, 1973; Валихўжаев Б. Бобурнинг ҳаёти ва адабий-илмий мероси. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-том. – Тошкент, 1978; Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Тошкент, 1981; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1981; Абдуллаев В.А. Бобур ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1983; Абдураҳмонов А. Барот Бойқобиловнинг “Кун ва тун” шеърӣи киссасида Бобур образи // Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1983; Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий-эстетик карашлари. – Тошкент, 1983; Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989; Ҳаққулов И. Шеърӣят – рухий муносабат. – Тошкент, 1989; Ҳаққулов И. Абодият фарзандлари. – Тошкент, 1990; Камрон Мирзо. Девон. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993; Бобур. Девон. Нашрга таёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1994; Мирзаев И. Бобур маърифати. – Тошкент, 1996; Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур. – Тошкент, 1999; Қудратуллаев Ҳ. Бобур армони. – Тошкент, 2005; Ҳаққулов И. Ким нимага таянади? – Тошкент, 2006; Отажонов Н. “Бобурнома” жаҳон адабиёти жараёнида. Қиёсий типологик таҳлил: докт. ...дис. – Тошкент, 1994; Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995; Қудратуллаев Ҳ.С. “Бобурнома”нинг тарихий адабий ва услубий таҳлили. Д.Д. автореферати. – Тошкент, 1998.

¹³ Қаюмов А., Ҳасанов С. Бобур ижодиёти. – Тошкент, 2007.

асарини девонга такмила (Кобул нашрига қўшимча) сифатида чоп эттирди.

Абдурашид Абдуғафуров томонидан нашр қилинган Бобур “Девон”и, Л.Пеньковский таржимаси ва Е.Э.Бертельснинг сўз бошиси билан чиқарилган “Бобур лирикаси” китоби, Сабоҳат Азимжонова нашрга тайёрлаган “Индийский диван Бабура”, Шафиқа Ёркин Кобул шахрида нашр эттирган “Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур”, “Бобур девони”га такмила (Кобул нашрига қўшимча), Азиз Қаюмов сўз боши ёзган “Рисолаи Волидия”, Саидбек Ҳасан нашрга тайёрлаган “Китоб ул-ҳаж”, “Мубайин”, “Бобурнома” ва бошқа китоблардаги адабий матнлардан фойдаланилади. Ўрни билан санъаткорнинг салафлари ва замондошларининг илмий-адабий меросларига ҳам мурожаат қилинади.

Бадий образ, тимсол, тасвирий воситаларни тадқиқ этиш орқали Бобур шеъриятининг поэтик маҳоратини очиб бериш, Лутфий, Навоий ва Умар Хайём каби Шарқ адабиёти намояндalари шеърияти билан Бобур лирикасининг ўхшаш ҳамда фаркли ўзига хос жиҳатларини ёритиш ушбу рисоламизнинг асосий мақсадидир. Мазкур мақсадга эришиш учун куйидаги масалаларни ёритишни вазифа қилиб белгиладик:

– Бобур шеъриятига оид тарихий, адабий манбаларни ўрганиб, ҳозиргача қилинган тадқиқотлар ва чоп этилган материалларни таҳлил этиш;

– Бобурнинг Лутфий, Навоий, Умар Хайём каби ижодкорларга издошлиги асосида унинг шеъриятида намоён бўлган анъана ва новаторликни очиш;

– шоир лирикасидаги кенг қўлланган бадий образ, тимсол ва рамзларни ёритиш;

– Бобур лирик услубига хос етакчи хусусиятларни кўрсатиш;

– шоир шеъриятида мавзу, ғоя ва тимсол мутаносиблигини ўрганиш;

– Бобур лирикасида ҳаёт воқелигини акс эттиришда қўлланган усул ва воситаларни аниқлаштириш;

– ижодкорнинг бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш маҳоратини очиб бериш.

Рисолада келтирилган назарий умумлашма ва хулосалар XVI аср адабий мухити ёрқин вакили Бобур ижодий мероси, хусусан, унинг шеърятини, ўша давр адабиётини теран тасаввур этишга ёрдам беради. Шоир шеърятининг мавзу ва жанр ранг-баранглиги, услуб раванглиги, фикр ва туйғу уйғунлиги, поэтик образ ва тимсолларнинг ўзига хослиги мумтоз адабиётимиз саҳифаларига ёрқинлик улуғворлик бағишлайди.

Бобур шеърятини таҳлил қилиш асосида илгари сурилган мушоҳада-мулоҳазалар келгусида мумтоз адабиётимизнинг кўпгина вакиллари меросини тадқиқ этишда ҳам ёрдам беради.

Тадқиқот хулосаларидан олий ўқув юртларида ўзбек адабиёти тарихи бўйича дарслик, қўлланма яратишда ва маъруза матнлари тайёрлашда, шунингдек, ўрта ва ўрта махсус таълим тизимида ўзбек адабиётини ўқитиш жараёнида, умуман, Бобур шеърятини ўрганишда фойдаланиш мумкин.

тақдири, давр ва замон тўфонлари қуршовида қолган шахсият ва дунёқараши билан боғлиқдир.

Бобур девонидаги шеърларнинг асосий қисмини ғазал ва рубоий ташкил этади. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Маълумки, Бобур яшаб ижод қилган даврда ғазал ва рубоий нафақат ўзбек, балки Шарқ адабиётида етакчи жанрга айланган эди. Ғазалнинг тасвир имкониятлари ниҳоятда бой бўлиб, унда ҳар қандай хис-туйғу, мушоҳада, фикр (хоҳ у ишқий, хоҳ ижтимоий-маърифий, ахлоқий-сиёсий бўлсин)ни ифодалаш кулай эди. Рубоий эса ишқий, ахлоқий, фалсафий ғояларни лўнда, ихчам ва таъсирчан ёритишда ҳаминша қўл келади. Бобур девонида оддий ғазаллардан ташқари, ғазали мусажжаъ (марказий рукнлари қофиядош ғазал), қитъа ғазал (биринчи байти қофиясиз ғазал), ғазали хусни матлаъ (матлаъдан кейинги байтнинг ҳар иккала мисраси матлаъга қофиядош ғазал), қўшалок вазнли ва қўшалок қофияли ғазал, рубоий тарона (тўрта мисраси ҳам қофиядош), оддий туюқдан ташқари, қўшалок тажнисли туюқ, тажнисли қитъа, тажнисли фард, қофияли фард ва қофиясиз фардлар мавжуд²³.

Умуман, Бобур шеърий меросининг ҳажми анча салмоқли. Ҳозиргача шоирнинг 119 ғазали, 1 маснавийси, 209 рубоийси, 10 дан ортиқ туюқ ва қитъаси, 50 дан ортиқ муаммо ва 60 дан зиёд фарди аниқланган. 270 байтдан иборат 8 маснавийси бор²⁴. Бобуршунос олима Шафиқа Ёрқин томонидан чоп этилган Бобур девонига такмила (қўшимча)да шоирнинг китобхонларга нотаниш ўзбек тилидаги 5 ғазали, 9 қитъаси, 5 рубоийси, 9 маснавийси, 10 тўртлиги, 2 туюғи, 40 дан ортиқ фарди, қатор маснуъ шеърлари, битта маснуъ таржеъбанди, 2 номаси, форс-тожик тилидаги битта ғазали, 10 рубоийси, 4 қитъаси, 12 фарди ва битта номаси эълон қилинди²⁵.

“Бобурнома”га қиёсланса, И.В.Стеблева қайд қилганидек, Бобур шеърияти адабиётшуносликда анча кам

²³ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965. – Б. 647 – 648.

²⁴ Муҳаммаджонов А., Абдуғафуров А. Бобур // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. –Тошкент, 2001. – Б. 87.

²⁵ Бобур девони. Кобул нашрига такмила (қўшимча). Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин. –Тошкент: Шарқ, 2004.

урганилган. Бобур шеърляри тўғрисида мақола, тадқиқотларда ўхшаш мулоҳазалар, кўп ҳолларда такрорланадиган фикрлар кўп²⁶.

Бобур ўз шеърларида поэтик нутқни имкон қадар халқ нутқига яқинлаштиришга ҳаракат қилган. Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, “Бобур ўз даврининг шеър техникасини ниҳоятда яхши эгаллаган”²⁷ бўлса-да, Шарқнинг бошқа шоирлари сингари шеърини шаклларга мафтун бўлмаган, сунъий жимжимадорликка интилмаган, аксинча, шеърини асарларида ҳам, насрий асарларида ҳам тил ва ифодада доимо аниқлик, соддалик, самимият ҳамда мукамалликни кўзлаган. Шунинг учун адабиётшунос Ҳ.Ёқубов: “Бобур ўз қарашлари, фикр ва туйғуларини фавқулудда содда ифодалайди. У яратган лирик образларнинг содда, самимий ва табиийлиги кишини ҳайрон қолдиради”²⁸, деб таъкидлайди. Бу унинг шеърлари ритмикасига таъсир этган ва аруз вазнини силлиқлаштириб юборган. Бобур шеърлари шу қадар раванки, уларни ўқиганда киши мазмунидан таъсирланиш баробарида шеърнинг мусикасидан ҳам завқланади. Шоир шеърларида арузнинг ўн бир хил вазни(хафиф, рубоий, ражаз, рамал, сарий, тавил, мутақориб, мужтасс, музорий, мунсарих, ҳазаж)ни қўллаган. Шу вазилар ичидаги хилланишлардан фойдаланиб, уларнинг сонини 25 га етказган.²⁹ Шоирнинг шеърларида ифодаланган руҳий кечинмалари, кайфияти ўқувчи қалбига беихтиёр кўчади. Унинг шеърларида фикр, хаёл, ҳис ва мусиқийлик бир-бири билан узвий бирлашиб кетган. Унинг шеърлари бу жиҳатдан Лутфий ижодига яқин туради. Алишер Навоий Лутфийни устоз деб билган ва: “Мавлоно Лутфий... ўз замонасининг малик ул-каломи эрди, форс ва туркийда назари йўқ эрди. Туркийда шуҳрати кўпрак эрди ва туркча девони ҳам машҳурдур”³⁰, деб эътироф этган.

²⁶ Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – Москва: Наука, 1982. – С. 3.

²⁷ Бобур лирика (перевод Л.Пеньковского). Пред-е Бертельса, – Москва, 1943. – С. 5.

²⁸ Ёқубов Ҳ. Адабий мақолалар. – Тошкент, 1970. – Б. 321.

²⁹ Ўша манба. – Б. 321.

³⁰ Навоий А. Мажолисун нафос. – Тошкент, 1961. – Б. 72.

Бобурнинг содда ва равон услуби унинг туркий тилда гўзал ғазал, рубоий битган Лутфий ижодини иштиёқ билан ўрганганидан далолат беради. Аслида ҳам Навоийгача яшаб ижод қилган туркийзабон ижодкорлар орасида Лутфий ўзига хос ўрин тутди. Лутфий ўзбек тилидаги баркамол девон сохиби; шунингдек, “адабиётимизнинг марказий сиймоси” (таъкид адабиётшунос И.Ҳаққулники) Алишер Навоийнинг бевосита ва билвосита устози.

Бобур ҳам Лутфийни билвосита ўзининг устози деб билган. “Аруз рисоласи”да унинг аруз анъанавий ва янги вазнларини тадқиқу таҳлил этишда Лутфий ижодига қайта-қайта мурожаат қилгани шундан далолат беради. И.Ҳаққулов: “Бобур аруз рисоласида ўзбек шоирларининг шеърларидан мисоллар танлаганида Навоийдан кейинги ўринни Лутфий асарларига ажратган”³¹, – деб таъкилайди. Ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаллиф фикрини асослаш учун мисолни ўзи тан олган ва ҳурмат қилган ижодкор асаридан олади. Буни ҳисобга олсак, Бобурнинг Лутфий ижодига эҳтиром билан муносабатда бўлгани равшанлашади.

Адабиётшунос Э.Аҳмадхўжаев Бобур Лутфий мазкур рисолада шеърятидан 32 байт (яъни 30 байт ғазал ва битта туюк) намуна олганлигини таъкидлайди ва “...унинг ўзи (яъни Бобур) ҳам аруз вазнининг ўзбек тилига уйғунлигини кўрсатиб, ўзбек тилининг имкониятлари кенглигини очиб берди”³², – дейди. Ушбу рисолада Бобур шеър мазмуни, бадиияти тўғрисида мулоҳаза юритганда Лутфий ижодига мурожаат этган.

Бобур арузнинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатишда Лутфий ижодига таяниш билан чекланмасдан, “малик-ул калом” дея улуғланган шоир ғазалларига эргашиб, оҳангдош ғазаллар ҳам битган. Бу ғазалларда Лутфий лирикаси Бобур шеърятига кучли таъсир кўрсатгани яққол сезилиб туради.

Жумладан, Лутфий:

*Мени оғзинг учун шайдо қилибсан,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсан,–*

деса,

³¹ Ҳаққулов И. Шеърят – рухий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 193.

³² Аҳмадхўжаев Э. Туркий назмининг сеҳргари. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 36.

Бобурнинг ғазалларидан бири:

Яна кўз уйида маъво қилибсен,

Кўнгул қошонасида жо қилибсен, (88)³³ –

деб бошланади.

Мумтоз шеърятимизда кўпгина шоирлар “қани” радифли ғазаллар ёзишган. Жумладан, Бобурнинг:

Қади шохи гулдек нигорим қани?

Лаби гунчадек гулузорим қани? (134) –

матлаъли ғазали Лутфийнинг куйидаги матлаъли ғазалига оҳангдош:

Кўкарди чаман, гулузорим қани?

Сихи сарв бўйлуқ нигорим қани?

Адабиётшунос И.Ҳаққулов: “Мазкур ғазаллар ўртасида оҳанг, кофия, радиф яқинлигидан ташқари, улардаги айрим сатрларда ҳам айнан ўхшашликлар бор”³⁴, – деган фикрни билдиради.

Бобур ва Лутфийнинг фахрия жанридаги шеърларда ҳам ўхшашлик мавжуд.

Лутфийнинг Ҳофиз Шерозий ва унинг замондоши Камол Хўжандийга ихлоси баланд бўлган. У Камол Хўжандий шеърларига ўхшатма ва жавоблар, фахриялар ёзган. “Лутфий мана шу шоирнинг ижодига катта хурмат билан қарар ва ундан ўрганар, Камолга назиралар боғлар эди”³⁵.

Лутфий каломи етса Самарқанд аҳлига,

Амудин ўтмас эрди Хўжандий сафинаси.

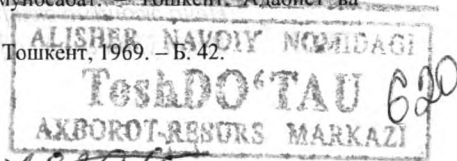
Ҳақиқатан, Лутфий шеърлари ҳар бир ижодкор учун илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади.

Лутфий машхур шоир Салмон Соважий (XIV аср) шеърларидан қолишмайдиган шеърлар битганини фахр билан таъкидлаб:

³³ Бобур. Сочининг савдоси тушпти. Нашрга таёрловчи Эргаш Очилов. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 88. (Бундан кейин куйидаги мисоллар асосан шу китобдан олинади. Бошқа манбадан олинган мисолларнинг нашри кўрсатилади.)

³⁴ Ҳаққулов И. Шеърят – рухий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 199.

³⁵ Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. – Тошкент, 1969. – Б. 42.

*Улзбекхон билур Лутфий камолин
Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас, —*

дейди.

Бобур Лутфий ва Камол Хўжандий баҳсини давом эттиргандек, шундай мисралар битади:

*Ироқу Форс гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутигуси Салмон.(98)*

Ушбу сатрлар Бобурнинг Ҳофиз, Салмон ижодига эътиқоди баланд бўлгани ҳамда ўзининг шеърлари ҳам юксак мақомда эканини ҳис қилганини билдиради. Бобур мазкур байтда Лутфийнинг юкоридаги байтларини деярли давом эттирган. Таъкидлаш жоизки, ҳақиқатан кейинчалик Бобур шеърляти Ироқу Форсда эмас, балки бутун жаҳонда машҳур бўлди.

Лутфийнинг ғазалларидан бирида ёз фасли, ёр васли, бода кайфи ҳақидаги байтлар бор. Унда ёз ишрат мавсуми, кишилар роҳат-фароғатда хордиқ оладиган дам, бахт ойлари, деб тасвир этилган:

*Ёз бўлди керак ул бути айёр топилса
Барча топилур бизга керак ёр топилса,*

*Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур
Ҳар кимки букун дунёда ҳушёр топилса.*

Бобур ёз фасли, ёр васли, май базмига дўстларнинг суҳбатини, шеър баҳсини кўшиб, тасвирни янада кенгайтиради, гўзаллаштиради. Шоир бундан ортиқ бойлик — давлат йўқ, деб хулоса чиқаради:

*Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, шиқ дарди, боданинг кайфияти,*

*Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу наиъа муяссар бўлса, бордур
давлати.(150)*

Бобур ижодида бундай сўз санъаткорининг шеърларидан илҳомланиб ёзилган, ғазал, рубоий, туюқлар талай, ўхшатма ва назиралар анча. Жумладан, шоир Лутфийнинг:

Неча эсонима жафо қилурсен?

Вақт ўлди агар вафо қилурсен,

мағлаъли ғазалидан илҳомланиб, Бобур:

Ғайрға неча вафо қилгайсен,

Жонима неча жафо қилгайсен,—(109)

байти билан бошланувчи ғазалини битган³⁶.

Юқоридаги мисоллар Бобурнинг ифодада оғзаки нутққа хос лутф, ибора ва мақоллардан фойдаланишдаги маҳоратини, бу жиҳатдан унинг услуби, Лутфий ифода услубига уйғунлигини кўрсатади.

Бобур лирикасини Алишер Навоий лирик меросидан айри тасаввур этиб бўлмайди. Бобур Шарқ ва ўзбек шеърятини намояндалари, айниқса, Лутфий ва Алишер Навоий аъёнларини ижодий ўзлаштирди, давом эттирди. Адабиётшунос Б.Валихўжаев Бобурнинг ўзи Навоийнинг терма девонини тузиб чиққанини “Бобурнома” асосида аниқлаган³⁷.

Навоийнинг идеал ҳукмдор ҳақидаги орзулари ҳам Бобур фаолиятида муайян даражада акс этган. Бобур ўзи тузган “Буюк империя”да ўтказган ислохотларини қарор топтириш ва мафкурасини мустаҳкамлаш учун астойдил ҳаракат қилган. Бунинг назарий асосларини яратиш мақсадида диний-фалсафий, ҳарб ишига оид асарлар ёзган. “Мубаййин” ва ҳарбий масалалар хусусидаги рисоалари бунга далил бўла олади.

Алишер Навоийгача ҳам ўзбек ёзма адабий тили муайян даражада шаклланган, шеърятда ҳам муайян аъёнлар мавжуд эди. Алишер Навоий ўзининг турли мавзуга бағишланган шеърини ва насрий асарлари орқали ўзбек адабий тилини ривожлантирди. У бунинг учун ўзбек тили шевалари имкониятларидан фойдаланди, мавжуд адабий мактабларнинг аъёнларини ўзлаштириб ва умумлаштириб, ягона ўзанга солди. Профессор А.Ҳайитметов қайд этганидек: “Навоийнинг ўзбек тилида ёзиш ҳақидаги ташвиқот ва тарғиботлари ўз даврида у кутган даражада муваффақият қозонмаган бўлса ҳам, аммо ўзбек адабиётининг бундан

³⁶ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965. – Б. 659.

³⁷ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек адабиёти тарихи, 3 томлик, 1-том. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 50.

*Куёшим ҳар сориға азм қилса, заррае қолмон,
Не учунким, агар айрилсам ондин, кун кўра олмон.*

*Онингдек бўлмишам ҳайрон куёш янглиг юзунгаким,
Куёшдек найзалар тегса кўзумга кўз ола олмон.*

*Агарчи ёр ишқи нотавон кўнглумга ўт солди,
Вале, мен нотавон ул ёр ишқида кўнгул солмон.*

*Ибодат вақти бўлса, ҳар неча меҳроб ўтрумда,
Қошин нақшин тасаввур қилмагунча, ерга бош чолмон.*

*Ироқу Форса гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон. (98)*

Ғазалда шоир куёш, ёр ишқи каби сўзларни қайта-қайта ишлатади. Ғазалдан қуйидагича маъно англашилади:

Куёшим (яъни ёрим) қай томон юрар бўлса, мен ундан зарра ҳам ортда қолмайман, нега десангиз, агар ундан айрилар бўлсам, кун кўролмайман.

Куёш юзингга шунчалар ҳайрон бўлганманки, куёш нурлари гўё найза бўлиб кўзимга санчилса ҳам, ундан кўз узолмайман.

Ёр ишқи нотавон кўнглимга гарчи ўт солди, аммо мен нотавон ёр ишқида кўнглимни хотиржам қила олмайман.

Намоз вақти бўлганда, қаршимда меҳроб; у ҳар қанча якин бўлса ҳам, ёр қошининг шаклини тасаввур қилмагунча, сажда учун бош кўя олмайман.

Эй Бобур, агар бу шеъринг Ироқ ва Эронга етиб борса, Ҳофиз уни асраб, Салмон эса эъозлайди.

Ғазал мисралари мазмунан бир-бири билан мустаҳкам боғланиб, олдингиси навбатдагисига йўл очган. Шоирнинг бошқа ғазалида ҳам шундай манзара мавжуд:

*Бу кеча кулбамга келди ул куёшим ёшурун,
Қарнларда келмади ҳаргиз мунишгдек кечкурун.*

*Оғзидек тор фурсат васли, вале, ҳажри туни,
Ул муанбар сочи янглиг ҳам қоронгу, ҳам узун.*

*То хаёли оразинг түшти кўнгулга, эй қуёш,
Бўлди кўнглум бир ёнар ўту сўнгакларим - ўтун.*

*Бўлди кўнглумда гириҳи ҳасрат анинг тор оғзидин,
Бор магар жисмим менинг тору кўнгул анда тугун.*

*Олгали жонимни ҳижронга ҳавола қилди ёр,
Қўйма ҳижронга, ажал, жонимни ол, тенгри учун!*

*Сарвдек қадди фироқида фижонимдур баланд,
Гул киби рухсори ҳажрида ёшимдур лолагун.*

*Ишқ ила девоналигда бўлмишам соҳиб камол,
Ишқ аҳли, эмди Бобурни дегайсиз зуфунун. (101)*

Бугун кечаси қуёшим (яъни ёрим) кулбамга хуфиёна келди, шунча замонлар ҳеч бундай кечкурун келмас эди.

Висол фурсати унинг оғзидек тор, ҳажр йўли эса анбар бўй сочи каби ҳам қоронғу, ҳам узун.

Эй қуёш (эй ёр), жамолинг ҳаваси кўнгилга тушгач, кўнглим тутантириғу суякларим ўтин бўлди.

Тор оғзининг ҳасратидан кўнглим хижил бўлди, жисмим худди бир тору кўнгил ундаги тугун.

Ёр жонимни олгани ҳижронга топширди; ажал, ҳижронга кўйгунча, тангри йўлида жонимни ол.

Сарвдек қадди фироқида оху фарёдим юксакка ўрлайди, гул каби рухсори ҳажрида кўз ёшим лоларанг.

Ишқнинг девоналигида комилликка эришдим, ишқ аҳли энди Бобурни аллома дейсизлар.

Бобурнинг бошқа шеърларидаги каби ушбу ғазалида ҳам арабча-форсча сўз ва иборалар нисбатан кам.

Ғазалдаги қофиядош сўзлар: ёшурун – кечкурун – узун – ўтун – тугун – учун – лолагун – зуфунун ўша давр шеърляти учун оҳорли қофия саналади.

Бобурнинг “Кошки” радифли ғазали бор. Лутфий ҳам, Навоий ҳам худди шундай радифли ғазал ёзган.

Бобур ижодига форс шеърляти ҳам кучли таъсир кўрсатган. Ўша даврда зодагон табақадагилар форс тилини ўз она тили даражасида билган. Мактаб, мадрасаларда форс адабиёти асосида адабий таълим берилган. Саъдий, Ҳофиз сингари форс адабиёти намояндалари асарларидан барча зиёлилар бахраманд бўлишган. Бобур ҳам “Бобурнома”, “Аруз рисоласи”да Шайх Саъдийнинг ижодига қайта-қайта мурожаат қилган. У “Аруз рисоласи”да: “...панду насихату мавъаза бобида Шайх Саъдийнинг “Бўстон”ича маълум эмаским оламда бўлғай. Нечукким ўзи дебтур:

Суханҳои Саъдий мисол асту панд,

Ба кор оядат шави корбанд.

Дариз аст аз-у рўй бартофтан,

К-азу рўйи давлат тавон ёфтан.”⁴⁶

деган. Бобур “Бобурнома”да ўзининг йўлларда тошга байт, ҳикматли сўзлар ёздириб кетиш одати бўлганини қайд этган. Жумладан: “Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидамки Жамшеди фаррух сиришт

Ба сарчашмае бар санге навишт:

Барин чашма чун мо басе дам заданд,

Бирафтанд то чашм барҳам заданд:

Гирифтём олам ба мардию зўр,

Ва лекин набурдем бохуд багўр”

дейди. “Бўстон”даги бу байтлар Шайх Саъдийники эканлиги аниқ айтилмаган бўлса-да, улар Бобурнинг бу улуғ форс шоири ижодига ихлоси баланд бўлганидан далолат беради. Умуман, Бобурнинг ижтимоий фаолияти ва ижоди унинг форс адабиётидан яхши хабардор бўлгани, форс шоирларининг шеърларини ёддан билганини билдиради.

Зуллисонайнлик Бобурга салтанатни бошқаришда ҳам, кишилар билан ўзаро муомалада ҳам, бадий ижодда ҳам бир умр ҳамроҳлик қилган. У форс тилида гўзал шеърлар ёзган. “Бобурнома”ни варақлаганда, форс тилидаги ўнлаб мисраларга дуч келиш мумкин. Масалан:

⁴⁶ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Аруз рисоласи. – Тошкент, 1971. – Б. 119.

*Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,
Чолокию мардонагил турк аёнаст.
Гар зуд наёшо насиҳат накуни гўш,
Онжо ки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст?*

Мазмуни:

*Эй Биёна амири, турк билан ўйнашма,
Туркининг эпчиллик ва мардлиги ҳаммага аёндир.
Агар тез келиб, насиҳатни қулоққа олмасанг,
Лён бўлган гапни баён қилишининг нилма ҳожати бор?*

Бобурнинг икки юздан ортиқ рубойиси маълум. Улардан ўн еттитаси тарона рубойий шаклида. Ойбек таъбири билан айтганда, Бобур шеъриятининг чўккиси унинг рубойёти. Шарқ шеъриятида рубойини энг баланд чўккига кўтарган шоир - Умар Хайёмдир. Шарқ шоирлари рубойий ёзишда Умар Хайём ижодидан доимо таъсирланишган. Адабиётшунослар Бобур рубойиларини “хайёмона” эканлигини кўп бор таъкидлашган. Бобур асарларида Хайёмнинг номини қайд қилмайди, унинг рубойиларини эслатмайди. Шундай бўлсада қатор рубойиларида ҳаётга, инсон тақдирига хайёмона қараш, фано ва бако масалаларини содда талқин яққол сезилади.

Хайём олам ва одам тақдирига мутафаккирона қарайди, ҳаётдан маъно ахтаради. У ҳаётнинг моҳиятини излашдан ҳам қаноатланмайди. Аммо излаганидан ҳам, топганидан ҳам кўнгли тўлмайди. Май ва майхўрликни ҳаётнинг гам-гуссаларини унутиш, таскин топиш воситаси деб билади. Хайём мадҳ этган май, албатта, инсонга эркинлик, қаноат, ҳаёлий саодат йўлини очувчи ҳақиқий ишқ майидир.

“Одатда, рубойига кўп кўл урган шоирлар, – деб ёзади профессор А.Хайитметов, – олимтабиат, файласуфмижоз, ҳаёт ҳақида чуқур мулоҳаза юритишга мойил кишилар бўлади. Умар Хайём, Пахлавон Махмуд, Навоий, Бедил кабиларнинг рубойилари шундан гувоҳлик беради. Кўп ҳаёт машаққатларини бошидан кечирган, кўплаб жангу жадалларнинг гувоҳигина эмас, фаол иштирокчиси ҳам бўлган Бобурнинг рубойилари ҳам шу аспектда текширилса ва

Бобур олис юртларда орзиқиш ва умид билан азоб чекиб умр кечиргани туфайли одам одамга, дўст дўстга ғанимат эканлигини қайта-қайта таъкидлаган. Унинг бу хусусдаги шеърлари оддий инсоннинг ўзидек бир инсонга мурожаат сифатида ҳам тушуниш мумкин. Ёки шоҳнинг содиқ дўстга интизорлиги ифодаси деб ҳам талқин этиш мумкин. Чунки Бобур рубоийларида аҳбоб соғинчи ва аҳбобга эътиқод хиссиёти тақрорланиб, юксалиб келаверади:

*Аҳбобқа қилсанг гулзор, эй ел, ногоҳ,
Ул жамъни бу сўзимдин этгил огоҳ.
Сиз кўргандек эсон-саломаттурмиз,
Сиз даги эсон бўлгасиз, иншооллоҳ. (197)*

Бобур айрим рубоийларида Умар Хайёмга маслакдошга айланиб, гўзал табиат кучоғида май ва маъшуқадан бошқасини ўйламайдиган ринд қиёфасида кўринади:

*Бир гўшаи боғ ўлсаю сен бўлсангу мен,
Май қуйсоқ икимиз қадаҳ ичра бир ҳин.
Ондин сўнгра аёқ иликка олибон,
Сен тутсангу мен ичсам, мен тутсаму сен. (183–184)*

Қуйидаги рубоийда ифодаланган фикр Хайём ва Бобур мушоҳадаларидаги ўзаро яқинликка ёрқин мисол бўла олади:

*Келди рамазону мен тақи боданараст,
Ийд ўлди-ю, зикри, май қилурмен пайваст.
Не рўзаю не намоз йиллар, ойлар,
Тун-кун маю маъжун била девонаю маст. (158)*

Адабиётшунос Ш.Шомуҳамедов: “Хайёмнинг услуби доҳиёна содда, ниҳоятда табиий, ҳаммага осонгина етиб борадиган услуб”⁴⁹, – дейди. Ушбу эътирофни Бобур услубига нисбатан ҳам бемалол татбиқ этиш мумкин. Бобур ҳам худди Умар Хайём каби турли чекланиш, бемаъни мажбурият ва ақидабозликлар инсон умрини маънисиз қилиб қўйишини таъкидлайди. Хайём ёзади:

*Кечаги кунингни айламагил ёд,
Эртанг келмай туриб этма кўп фарёд.*

⁴⁹ Шомуҳамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. – Тошкент, 1963. – Б. 97.

*Ўтган, келмаганга қайғурмоқни қўй,
Қувноқ бўл, умрингни қилмагил барбод.*

Бобур ҳам Хайёмнинг ушбу фикрини тўла қўллайди ва янада ривожлантиради:

*Хотирга хутур этти бу сўз ёнгла, ахий,
Айтай сенга, сен қулоқ солиб онгла, ахий.
Умрунгни бу кун хуш кечир аҳбоб илаким,
Топилмагусидур ушбу кун тонгла, ахий.(202)*

Одатда, рубойида муаллифнинг исми ёки тахаллуси қайд этилмайди. Умар Хайём эса айрим рубойларида ўзига ўзи хитоб қилиб, тахаллусини тилга олади. Шоир рубойларидаги “Хайём, ичкиликдан кайф қилиб, шод ўл”, “Эй Хайём, ким айтар дўзахийсан деб”, “Хайём, ул одамдан уялур замон” каби мисралар бунга мисол бўла олади. Бобур ҳам баъзи рубойларида бу усулдан фойдаланган.

Умар Хайём рубойинависликни ниҳоятда юқори даражага кўтарган, ҳар қандай ижодкорнинг қалбига илҳом уйғота оладиган сўз санъаткори. Унинг рубойларида ўзига хос ёрқин маъно ва мазмун мужассам. Хайём рубойларида ҳаёт ҳақида теран мушоҳада юритган ва инсон умри моҳиятини излаган. Бобурни ижодга бошқа омиллар рағбатлантирган бўлиши мумкин. Лекин у рубойларида ҳаёт ҳақида мушоҳада юритади, ундан маъно излайди. Аммо нима бўлишидан қатъи назар, Бобур рубойини мустақил фикр ҳаётига соҳиб инсоннинг ҳақиқий тафаккур ойнаси даражасига етказа олган. Бобур рубойлари янги сўз иқлими, ҳеч кимникига ўхшамайдиган маъно ва бадийят олами сифатида намоён бўлади.

Бобур шеърятининг ўзига хос хусусияти унда шоир шахсиятининг бўртиб туришидир. Унинг асарлари тили, ифода услуби салафлари ва замондошлари асарларидан тамоман фарқ қилади. Бу ўзига хосликни айрим адабиётшунослар ҳукмдорларга хос бетакаллуфликка йўйса, баъзилар уни Бобурнинг турмуш тарзи билан боғлашади. Масалан, шоирнинг машҳур байтини олайлик:

*Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ямон қилди, ман андин бир сўрорим бор.* (49)

Ушбу байтда ҳукмдорларга хос қатъийлик акс этган. Ошиқ етказган жафоси учун маъшукани жазоламоқчи. Бошқа шоирларда эса бундай кескин ҳукмфармонлик кузатилмайди. Аксинча, улар учун маъшуқа жафоси хушнудлик билан қабул қилишади. Навоий:

*Ул ойдин ҳам вафо хуш, ҳам жафо хуш,
Не келса ўзгалардин – барча нохуш...*

*Фароғ аҳлига жоми васл хуштур,
Менга лекин эрур заҳри бало хуш*⁵⁰.

деса, Фузулийда:

*Эй Фузулий, ёр агар жавр этса андин инжима,
Ёр жаври ошиқа ҳар дам муҳаббат тозалар, –*

дейди. Бобурнинг лирик қаҳрамони эса етказган жафоси учун ёрни жазога лойиқ кўради. Навоий ёрдан келадиган “заҳри бало”, яъни ўша жавру жафо учун миннатдорлик изҳор этади. Фузулий эса ёр жаврини ошиқ муҳаббатини тозаловчи (янгиловчи, кучайтирувчи) восита сифатида талқин қилади. Бу Бобур лирикасидаги бетакаллуфлик, жимжимадорликдан йироқлик унинг подшолиги, ҳукмдорлиги билан боғлиқ, деган фикрда асос борлигини билдиради.

Бобур лирикасида *ватан ҳажри, лирик қаҳрамон ва маъшуканинг ички дунёси, умуман, дунё, ҳаёт фалсафаси, дину диёнат, май, адолат, рашик, рақиб* каби мавзулар асосий

⁵⁰ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. 20 томлик. Т. 6. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 174.

ўрин тутади. Улар замирида Бобурнинг ўз ҳаёти, унинг бошидан кечирган реал воқеа-ҳодисалар тасвири ётади.

“Буюк ёзувчи ва шоирлар ҳаётида ижодий эркинлик ҳамиша муҳим аҳамият касб этган. Даҳо санъаткорлар, энг аввало, ана шу эркинликнинг куч-қуввати ва фалсафасига таянади. Шу боис ҳам ҳақиқий санъаткорнинг ҳаёт тарзи, руҳоний ғоявий олами бошқаларникига ўхшамайди”⁵¹. Буюк салтанат соҳиби ва истеъдодли ижодкор Бобур асарларида диний ва тасаввуфий руҳият ҳам мавжуд. Девондаги айрим ғазал, рубой, маснавийлари, “Мубаййин”, “Эйтиқодия”, Ҳожа Аҳрор Валининг “Волидия” асари назмий таржимаси шундай асарлар жумласидандир.

Бобур ҳаётда ҳам ҳамиша адолатга, ростгўйликка интилган. Бобур Мирзо ўзи тўғрисида ҳам, бошқалар ҳақида ҳам ҳеч қачон ёлғон сўзламаган, риёкорлик қилмаган. Шеърятда ҳам ўзининг ҳар бир ҳолатини ростгўйлик билан талқин этади. Ҳис-туйғулари, кечинмаларидаги оний лаҳзалик заифликни тан олишга ва бу ҳақда ёзишга ҳар қандай ижодкор ҳам журъат қилавермайди. Шунинг учун ҳам адабиётшунос Р.Орзибеков: “Бобур ғазаллари ҳаёт, коинот, инсон, жамият муаммолари ҳақидаги маъно уфқи ниҳоятда кенг, бадиийлиги ҳайратомуз ғазаллардир”⁵², дейди. Маълумки, ўғит-насихат оҳанги ғазал учун анъанавий хусусият саналади. Бобур ғазалларида ҳам шу хусусият мавжуд. Бобур ғазалларида тасаввуфий ғоя ва тимсолларни инсоннинг маънавий-руҳий оламини очишга йўналтиради. Бу эса Бобурнинг шеърларида реалистик бўёқлар ва хусусиятлар бўртиб туришини таъминлаган. Масалан:

Эшикинга бош урармен телбалар янглиғ юруб,

Эй пари, йўл бер висолинггаки, кетмай бош уруб.

Ушбу сатрларда “эшиқ” сўзи ўз маъноси ҳамда “ҳовли” маъносида келган. Одатда, остонага бош урилади, бироқ мисрадаги “телбалар янглиғ юруб” ибораси бунга мантиқан

⁵¹ Ҳаққул И. Навойга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 4.

⁵² Орзибеков Р. Бобир ва лирикасининг жанрлари / Бобир ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари. – Тошкент, 1983. – Б. 49–50.

мувофиқ келмайди. Телбаларча бош уришга қараганда, уни бошга муштлаш деб англаш жоиз.

*Сарв қаддинг борида, ўз қаддини чун қилди васф,
Ўтқа ёқти боғбон сарви сиҳисин синдуруб.*

Яъни сенинг қоматинг олдида сарв ўз қоматини мактагани учун, боғбон уни синдириб ёқиб юборди. Аслида, бу байт шарҳу изоҳга муҳтож эмас. Байтдаги “сарви сиҳисин” (сарвнинг келишган қоматини) бирикмасини ҳисобга олмаганда барча бирикма ва сўзлар тушунарли.

Байтдаги асосий маъно – ёр қаддининг сарвдан тик ва гўзаллиги тўғридан-тўғри эътироф этилмасдан (масалан, эй ёр, сенинг қаддинг сарвдан ҳам гўзалроқ каби) балки боғбоннинг ҳаракатлари орқали ифодаланган. Яъни боғбон ўз боғида ўсган сарвнинг ёр қаддидан гўзалроқман, дея мактаниши ҳақиқатга зид бўлгани учун уни синдириб ташлайди. Шоир ёрнинг қадди сарвдан устунлигини шу тарзда таъкидлайди.

*Ўлтуруб эрди, қўпуб кетмакка чун азм айлади,
Ёна тиргузди мени, алҳамдулиллаҳ, ўлтуруб.*

Ушбу ўринда “ўлтуруб” сўзи икки маънода – омоним сифатида қўлланган. Ўлдириб, ташлаб кетмоқ учун чоғланган эди, худога шукурки, қайта ўтириб, мени яна тирилтирди, дсийилган.

Бобур кейинги байтда маъшуқанинг кўзи, қоши ва киприklarини шу “ўлтуруб” ибораси асосида тавсифлаган:

*Кўзлари сайд айлар учун телба кўнгулни менинг,
Қоши ёсини қуруб, киртик ўқини тўлдуруб.*

Байтда маъшуқа ошиқ кўнглини ўзига ром этиш, овлаш, ўзига боғлаш учун қошлардан ёй, киприklarидан ўқ сифатида фойдалангани айтилади.

Ошиқ ёр зулфини шамол паришон қилганини кўргач бир йўла жон, ақл ва кўнглини елга беради. Шоирнинг ошиқ садоқатини шу тарзда ифодалайди:

*То сабо зулфини ул гулнинг паришон айлади,
Жон била ақлу кўнгулни елга бердим собуруб.*

*Топишуруб эрдим кўнгулни ёрга чун борди ёр,
Ҳамдам эттим хаста кўнгулни Худога топишуруб.*

Кўнгулни елга топшурдим, дейиш таъсирчан образли
ифода. Аммо шоир бу билан кифояланмайди: у ёрга ҳамроҳ
бўлган кўнгулнинг хасталигини инобатга олиб, фикрини янада
соддалаштиради. Ҳамроҳ этгим хаста кўнглумни Худоға
топшуриб, дейди. Одатда, “елга совурмоқ” ибораси хайф
қилмоқ, бекорга увол қилмоқ маъносини англатади. Байтда
ошиқ ёрнинг сочлари тонгги шамол томонидан тўзғитиб
юборилгандан кейин жони, ақли ва кўнгли билан видолашади.
Бобур ошиқнинг таслимият ва ихтиёрсизлик ҳолатини
ишонарли далиллаган.

*Бўйнума занжири гам, ё бўғзума тиги ситам,
Ҳар не келса шиқ йўлида турубмен телмуруб.*

*Мен билурмен кўзи қотил, лаъли жонбахш эрканин,
Чунки, Бобур, ҳажрида кўп йиғладим оғзим қуруб.* (34–35)

Ёрнинг кўзи қотил бўлса, лаъли (лаби) жонбахш экан. Бу
жойда *тазод* санъатидан фойдаланиб икки нарса, икки ҳолат
бир-бирига қарама-қарши қўйилган. Ёр кўп йиғлаб, сув
тўкаётган бўлса, оғзи қуриётган экан. Сўнгги икки байтда ҳам
халқ тилидаги иборалар асосида ошиқнинг ёр “ҳажрида кўп
йиғладим оғзим қуриб”, дейиши орқали унинг қай ҳолатга
етгани янада ойдинлаштирилган.

Бобур ижодида носих билан мунозара услубида битилган
газал ва байтлар кўплаб учрайди. Унда лирик қаҳрамон –
муаллиф гоҳ “носих”, гоҳ “оқил” деб носихга (панд-насихат
қилувчига) мурожаат этади.

*Кўй, эй оқил, насихат сўзларинким, дилписанд эрмас,
Менинг девона кўнглумга насихат судманд эрмас.*

*Неча девона кўнглумни қилурсен нафй, эй оқил,
Агарчи телбадур бори сенингдек худписанд эрмас.*

Ошиқ – девона, оқил – худписанд. Айнан телбалик
ошиқни такаббурлик ўз-ўзига бино қўйишдан асрайди. Шоир
наздида худписанд бўлишдан кўра ортиқроқ фожиа йўқ. Шу
сабабли ҳам лирик қаҳрамонга оқиллик ва телбаликдан
бирини танлашга тўғри келганида у ҳеч иккиланмасдан
телбаликни танлайди.

*Қилурсен талх айшим комини беҳуда сўзлардин,
Саросар сўзларинг захредур, эй носихки, панд эрмас.*

Ошиқ учун азоб ҳам, фароғат ҳам ишқда мужассам. Носихнинг беҳуда сўзлари эса ишқдан воз кечишга қаратилган. Шу сабабли ҳам улар ошиққа панд эмас, заҳар бўлиб туюлади. Чунки ошиқ уни ишқдан узоклаштирувчи ҳеч бир нарсага тоқат қилолмайди.

*Бўдубмен бир парининг анбарин сочиға вобаста,
Мени телбага элди ҳожати занжиру банд эрмас.*

Инсон ҳаёт экан, у занжирлардан буткул халос бўла олмайди. Уни турли занжирлар тутиб туради. Ким учундир мол-дунё, ким учундир бирор маслак, кимгадир мансаб занжир. Фақат ишқ занжирига боғланганлар бошқа барча занжирлардан халос бўлади. Бобурнинг лирик қаҳрамони ишқ занжирига банди. Унинг учун “бир парининг анбарин сочиға вобаста”ликдан ортиқ даража йўқ. Бу эса бир вақтнинг ўзида, бошқа барча занжирлардан халослик, маънавий-руҳий ҳурлик демақдир.

*Жаҳонда кўп гадо, гарчи лавандатворлиқ бордур,
Ва лекин, Бобуро, ҳаргиз сенингдек шаҳ лаванд эрмас. (62)*

Гадо-дарвешларнинг лавандлиги – ишққа таслим эканлиги ажабланарли эмас. Буни ҳаётда кўп учратиш мумкин. Дарвешларнинг ишқ кўйида девона бўлиб юришига табиий ҳол деб қаралади. Бироқ Бобурнинг шоҳ бўла туриб, ишққа қул эканлигини даъво қилиши ғайритабиий. Ушбу байтда гадо-шоҳ тазодидан моҳирона фойдаланилган. Ошиқ ва оқил – икки қутб. Ошиқ учун ишққа таслимият, ўзликдан кечиш, тозаланиш, дунё занжирларидан халос бўлиш, қалб, руҳ ва онгни ҳурлик мартабасига эриштириш муҳим; у ишқдан бошқа нарсада маъни кўрмайди, уларни бебаҳо-ўткинчи деб ҳисоблайди. Носих (оқил) эса зоҳирпараст, чекланган, худпараст инсонлар образи. Бинобарин, ушбу ғазалда ишқнинг асосий моҳияти – халоскорлик намоён бўлади. Ғазалда Ошиқ ва оқил (носих)нинг зидлантирилиши фикрнинг аниқ ва таъсирчан ифодаланишини таъминлаган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ростгўйлик донишманд хукмдор ва истеъдодли ижодкор Бобур шахсиятидаги бош

фазилатдир. Буни унинг шеърляти ҳам, “Бобурнома”да кайд этилган эътирофу иқрорномалари, тавба-тазарру ҳам исботлайди. Бу ҳақда ёзувчи Хайриддин Султон шундай дейди: “Бобур – инсонлар ичида энг ростгўйдир, деб айтсак ҳам хато бўлмас. Унинг қалб дафтари – “Бобурнома”ни диққат билан варақлаган киши бунга амин бўлади”⁵³.

“Шоҳнома”, “Зафарнома”ларда хукмдорларнинг фақат зафарлари, муваффақиятлари, ғалаба нашидалари ҳақида ҳикоя қилинган. Бобур эса улардан фарқли ўларок “Бобурнома”да ўзининг сарсон-саргардонликлари, кўрган хору зорликларлари, адашишлар, алданишлари ҳақида ҳам ростгўйлик билан ёзган. Замондошлари, замонасининг машҳур кишиларини таърифлаганда ҳам ростгўйлик йўлини тутган. Бу эса “Бобурнома”нинг ҳақиқатни заррача ҳам яширмасдан, ростгўйлик қоидаларига қатъий амал қилинган ҳолда яратилганидан далолат беради⁵⁴. Бобур бу ҳақда “Бобурнома”да: “Чун бу тарихда андоқ интизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқийини таҳрир этилгай”.

Шоҳ Бобур ва шоир Бобур доимо бир шахс бўлиб фаолият юритган. Шоҳ Бобур салтанат ишида жангу жадалларда қатъият кўрсатган, таваккал қилган. Айни хусусият унинг ижодида ҳам ўз аксини топган. Ҳаётидаги жангу жадал, ташвиш, бесаранжомлик, вақт тифизлиги Бобурни мушоҳадаларини содда ва тушунарли ифодалашга ундагандир. Бобур шеърлятининг латиф, насрининг ростгўй ва дангал эканлиги аввало шу омил билан боғлиқдир.

Бобур ўзбек шеърлятини реалистик хусусиятлар билан бойитди, уни афкор омманинг бадиий-эстетик таъбиға яқинлаштирди. Шеърлий шаклларга ҳам янги оригинал унсурлар олиб кирди. И.В.Стеблева айтганидек, “Бобур газаллари мумтоз туркийзабон шеърлятнинг эстетик меъёрларини бузмаган ҳолда, воқеликни имкон қадар аниқ акс эттиради”⁵⁵.

⁵³ Султон Х. Бобурийнома (маърифий роман). – Тошкент, 1997. – Б. 101.

⁵⁴ Қаюмов А., Ҳасанов С. Бобур ижодиёти. – Тошкент, 2007. – Б. 74.

⁵⁵ Стеблева И. Семантика газелей Бабура. – Москва: Наука, 1982. – С. 200.

Хар бир шоир ўзининг рухий ҳолатидан келиб чиқиб шеър битади. Инсоннинг руҳияти эса доимо ташқи омилларга боғлиқ ҳолда кечади. Бобур руҳиятига таъсир этган воқеа-ҳодисаларни унинг мемуар, қомусий асари “Бобурнома”дан ўқиб билиш мумкин. “Бобурнома” – бошдан-охир ҳаёт китоби, реал ҳаётда кечган, лекин маъно-мазмуни беҳад хилма-хил воқеа-ҳодисалар тасвирланган қомусий китобдир”⁵⁶. “Бобурнома” қомусийликда шу қадар миқёси кенг асарки, ундаги мавзу-масалалар ва воқеа-ҳодисалар, тафсилот-тахлиллар, тарихий шахслар рўйхатини ақл-шуур билан дафъатан қамраб олиш қийин. Асарнинг Афғонистонда кечган воқеаларга бағишланган бобларида бу ўлкадаги тоғу тошларда, дараларда яшайдиган бир-бирига ўхшамаган, турли-туман уруғ-қабилаларни санаб, улар истиқомат қиладиган жойлар номи аниқ қайд этилади.

Ўзининг қайд этишича, Бобур босиб ўтган йўлларида, жуда кўп жойларда тошларга ўйдириб, тарих ёздириб қолдирган. Уларнинг айримлари топилгани бунинг ашёвий исботидир. Масалан, Афғонистон воқеалари бобида ёзади: “Бодижнинг устида бир тошда буюрдимки, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди, устод Шох Муҳаммад сангтарошлик қилди. Шитоб учун ободон қозимади”. Шу вақтдан бошлаб, энди ўзини “мирзо” эмас, “подшоҳ” деб тилга олишларини буюрганини таъкидлайди: “Ушбу тарихқача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдимким, мени подшоҳ дегайлар”.

Бошидан кечган бу каби воқеа-ҳодисалар Бобурнинг шеърлятида ўз ифодасини топган. Зотан, асл шеърлят шоирнинг ҳис-ҳаяжони ва ҳаётий тажрибалари синтези сифатида майдонга келади.

Бобур қисқа умри давомида жуда кўп юртлар эл-улусларни кўрди, турли-туман диний эътиқод ва мистик ҳодисалар шоҳиди бўлди. Булар ичида шаманизм ҳам, мусовийлик ҳам, буддизм ҳам бор эди. Шундан бўлса керак, у ёзади:

⁵⁶ Ҳақкул И. Эътиқод ва ижод. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 61.

*Агар муслиҳмен, ар муфсид ва гар ошиқмен, ар обид,
Не ишинг бор сенинг, зоҳид, менинги ихтиёрим бор.(49)*

Бобурнинг шеърятида у яшаган мухит таъсири куринади:

*Манга осондурур бўлса агар юз минг туман душман,
Вале бўлмоқ жаҳонда, эй қўлгул, беёр мушиқидур.(52)*

Бобур бошидан кўп ҳодисаларни кечириб, дунё ҳеч нарсага арзимаслигини англаганини маснавийларидан бирида куйдагича таъкидлайди:

*Тамаъ узгил бу эски дунёдин,
Хотиригдин чиқар бу дун ёдин.(244)*

“Дун” сўзи паст, пасткаш, тубан каби маъноларни билдиради. Бобур шеърятида бу каби кескин фикрлар кўп учрайди.

Бобур ҳис-туйғуларини яширмасдан изҳор этади ва уларни ўқувчига ўз ҳолича етказди. Камдан-кам шоиргина бундай мақомга эришган. Бобур шундай ижодкорлар сирасига киради. Ўз ҳис-туйғу, кечинмаларини аниқ ифодалашга эришган шоир ижодида давр ҳаёти акс этади.

Бобур шеърятининг, ўзига хос хусусиятларини, уларнинг яратилиши тарихини “Бобурнома” асарисиз таҳлил қилиш, талқин этиш мумкин эмас.

“Бобурнома”да ўзбек ва форс тилларидаги ўнлаб шеърый парчалар ҳам мавжуд. Улар байт, рубоий, қитъа шаклида келтирилган. Ушбу шеърый парчаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1) кейинчалик таҳрир қилиниб, шоирнинг девонига киритилган шеърый парчалар;

2) фақат “Бобурнома”дан ўрин олган назмий парчалар.

Одатда, ҳар бир асар ўзининг яратилиши тарихи ва таржимаи ҳолига эга бўлади. Бобур ижодида ҳам бу кузатилади.

Бормоққа не маскан муяссар,

Турмоққа не давлат муқаррар.

Бу “Бобурнома”даги дастлабки байт. Маснавий шаклидаги мазкур фард асарнинг 1498 – 1499 йил воқеалари бобида берилган. Фардда Бобур мирзо ўша пайтдаги ўз ҳасби ҳолини ифодалаган. Мазкур фард, аввало, ҳаётийлиги ва реал

воқеликка асосланиши билан эътиборни тортади. Иккинчидан, эса у Бобурнинг қачондан шеър машқ қила бошлаганини аниқлаш имконини беради. Айтиш мумкинки, Бобур мирзо ўн беш ёшидан байтлар бита бошлаган.

Бобур мирзо ғазаллари анъанавий ишқий ғазаллар сирасига киради. Лекин “Бобурнома” да берилган маълумотлар унинг айрим ғазаллари аниқ ҳаётий воқеалар таъсирида ёзилганидан далолат беради. Аслида ҳам ушбу ғазаллар аниқ ҳаётий кечинмаларга асосланган. Адабиётшунос Н.Шукуров ҳам Бобур ғазаллари шундай хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди⁵⁷.

Асарнинг 1499 – 1500 воқеалари бобида:

Корҳоро ба вақт бояд жуст,

Кори бе вақт суст бошад, суст

байт Бобур бу пайтда нафақат туркий байтлар, балки форс тилида ҳам байтлар бита бошлаганини билдиради. Ушбу бобда муаллиф: “Бу иккинчи навбат Самарқандни олгонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим. Жавоб келгунча, тафриқа ва ғавғо бўлди”, деб ёзади.

Бу жумлалардан кўп нарса ойдинлашади. Аввало улар Бобурнинг буюк замондошига нисбатан ихлосу эътиқодини билдирса, иккинчидан, Бобур ва Навоий ўртасида шахсий алоқа муносабат бўлганидан далолат беради.

“Бобурнома”даги назмий парчаларнинг аксарияти муаллиф ижоди учун ташлама вазифасини бажарган. Улар кейинчалик муайян рубоий, ғазал ёки қитъа учун асос бўлган.

“Бобурнома”да муаллиф Ўратепада, Оқбурдон деган жойдаги, чашма олдида турган тошга уч байт ёздиргани тўғрисида: “Ул кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битурлар” дея қайд этади. Ушбу тошларга битилган байтларни Бобур мирзонинг ўзи айтиб ёздиргани шубҳасиз.

⁵⁷ Шукуров Н. Бобур ғазалларининг ҳаётий асослари ва романтик бўёқлар ҳақида. // Бобур ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари. Тўплам. – Тошкент, 1983. – Б. 11.

Тадқиқотларда таъкидланганидек, “Бобурнома”нинг бебаҳо қиммати шундаки, унинг ёрдамида Бобур ижодий биографияси ва асарлари яратилиши тарихини билиб олиш мумкин. Чунончи муаллиф: “Ушбу Масчода эканда мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлаъни ушул айёмда айтиб эдим:

Такаллуф ҳар неча суръат тутулса, ондин ортуқсен,

Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен”, деб эътироф этади.

Бобур Тошкентда, тоғаси Маҳмудхон хузирида бўлганини эслаб: “Бу рубойини айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталакотига мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлиқ ғазали камрок эди, бу рубойини хонга ўткариб, тараддудимни арз қилдим...”, дейди-да, “Рубойий будур” ишораси билан “Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши” рубойисини келтиради. Кейин қуйидаги назарий фикрни қайд этади: “Сўнгра маълум бўлдиким, туркий лафзида маҳал иқтисоси била “то” ва “дол”, яна “гайн” ва “қоф” ва “қоф” бир-бирлари била мубаддал бўлулар эмиш”.

1501-1502 йил воқеалари бобида: “Ул ғазалеким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганган ғазал будур:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,

Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Бу ғазал етти байт турур. Мундин сўнг ҳар ғазалким туганди, ушул тартиб била-ўқ битилди”, дейди.

Бобур шоҳ Ҳасан Шохбекнинг уйидаги суҳбат чоғида бадиҳа тарзида қуйидаги рубойини айтганини ёзади:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснтур,

Йўқ лек алар базмида бизга дастур.

Ул жамъда гар ҳузури жамъияти бор,

Юз шукур, бу жамъ беҳузур эмастур.

Бобур мирзо биринчи ва сўнги шеърини асарини ҳам рубойий жанрида ёзганини таъкидладик. Бобурнинг ижодий фаолияти фикр ва ҳиссиётни лўнда ифодалаш имконини берувчи рубойий ёзишдан бошланган. Бобур рубойларининг

аксарияти биографик асосга эга бўлиб, улар бирор воқеа муносабати билан ёки кимгадир бағишлаб ёхуд кимгадир муурожаат қилиб ёзилган.

Бобур рубойлари муаллиф ёхуд лирик қаҳрамон шахсияти тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Ҳатто, улар ёрдамида муаллифнинг таржимаи ҳоли ва ҳаёт йўли харитасини ҳам чизиш мумкин.

Рубойнинг бадиҳа тарзида ёзилиши ҳам Бобурга жуда қўл келган. “Бобурнома”нинг ҳижрий 906 (мелодий 1500 – 1501) йил воқеалари фаслида Бобур форсийгўй шоир Биноийнинг рубойисига жавоб айтиб, мушоира қилгани тўғрисида:

“Ул фурсатларда бирар-иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайду эдим. Биргина туркий рубой айтиб йибордим.

Рубой:

*Ишлар бори кўнгулунгдагидек бўлгусидур,
Инъому вазифа бори буйрулгусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлгусидур*⁵⁸.

деб ёзади. Бобур рубойнинг тили, оҳанги ва ифодаларини имкон қадар соддалаштириб, оғзаки нутққа яқинлаштиради. Натижада, у дидактик мазмундаги фикр ва ғояларни ҳам юракка бориб етадиган таъсирчан гапга айлантиради. Бобур рубойларида баъзи шоирлар асарларида учрайдиган курук насихатгўйлик, ақлбозлик кўринмайди. Бобурнинг:

*Душманники, бу даҳр забардаст қилур.
Нахват майидин бир неча кун маст қилур.
Ғам емаки, еткурса бошини кўкка,
Охир яна ер каби они маст қилур, (159)*

каби ижод намунаси юқоридаги фикримизни исботлайди.

“Эй кўрғон эли, қолдиму дармонларингиз”, “Шеъринг эшитур фикрини Бобур қилди” сатрлари билан бошланувчи рубойлар ҳам биографик характерда бўлиб, уларда Бобурнинг таржимаи ҳолига бевосита дахлдор ҳодисалар акс этган.

⁵⁸ Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарк, 2002. – Б. 18.

Бобурнинг биографик характердаги яна бир рубоийсида бундай дейилади:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,

Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.

Хар ким бу “Вақоеъ”ни ўқур, билгайким,

Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум. (181–182)

Муаллиф “Вақоеъ” деганда ўзининг “Бобурнома” мемуарини назарда тутди.

Бобур ушбу рубоийсида: “Бу олам аро ажаб аламлар кўрдим”, “Олам элидан турфа ситамлар кўрдим”, дейди. Бобур ахли оламдан кўрган ситам, қайғу ва ғамларни рубоийларида рост ҳамда табиий тарзда ёзган. Уларда инсон қалбидаги дард ва қайғу, ҳасрат ва надомат, изтироб ва орзу-умидлар бутун кўлами, барча мураккабликлари билан таъсирчан ифодаланган.

Умуман, “Бобурнома” Бобурнинг таржимаи ҳоли ва лирикасининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатишда муҳим таъинчи манба саналади.

ИККИНЧИ БОБ

СЎЗ, ТИМСОЛ ВА ИФОДА МУТАНОСИБЛИГИ

БОБУР ЛИРИКАСИДА ОБРАЗ ВА ТИМСОЛЛАР

Маълумки, адабиёт, жумладан, шеърят учун ҳам бирдан-бир унсур сўздир. Шеърда турли кечинма, ҳиссиёт, хаёл, туйғу, тушунчалар фақат сўз орқали ифодаланади. Шунинг учун ҳам улуғ шоирлар сўз ўлик кўнгулларга ва жонсиз туйғуларга ҳаёт бағишловчи жон дея таърифлашган. Масалан, Муҳаммад Фузулий ёзади:

Жон сўздир агар билирса инсон,

Сўздур ки, дерлар ўзгадир жон.

Яъни: агар инсон билса, тушунса, жон (рух) сўздан иборат. Жоннинг бошқа бир нарса эканини сўзлаганлар адашишади.

Сўз маъносини чиройли ва таъсирли кайфиятда акс эттириш, мазмун билан сўзнинг оҳангдор тарзда ўзаро бирикишига эришиш шоир ва адибларнинг асосий мақсади бўлган. Сўздан айри шеърни тасаввур этиб бўлмагани сингари маънодан маҳрум сўзни ҳам хаёлга келтириш қийин.

Бобур сўзни жуда чуқур ҳис қилади. Ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллайди. Шунинг учун ҳам унинг ғазал ва рубоийларида сўз турли ранг ва оҳангларда жилоланади.

Сўзни танлаш ва уни ўз ўрнида қўллаш шоирнинг иқтидори ва маҳоратига боғлиқдир. Иқтидорли ижодкор сўзларни сафга шундай тизадик, улардан гўзал образлар ҳам ҳосил бўлади. Бунга, албатта образли тафаккур асосида эришилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеъриятида унинг юксак бадиий тафаккур соҳиби эканлиги яққол кўринади. "...мазмун ва шакл омукталигию пухталиги, фикрда жасурлик, эркинлик, самимий ва истехзоли оҳанг, сўзнинг сирли

ёлкинланиши, серкатламлик ва сербўёклик”⁵⁹ Мўминжон Сиддиқовнинг Машраб шеърятига нисбатан айтган юқоридаги фикрларини Бобур лирикасига ҳам таалуқли, деб бемалол айтиш мумкин.

Бобур шеър ва наср тилини имкон қадар соддалаштирган ва халқ оғзаки нутқиға яқинлаштирган. Ҳ.Қудратуллаев “Бобурнома” муаллифи асарларининг ушбу жиҳати хусусида сўз юритар экан: “Бобур сўз мазмунида такрорға йўл қўймаслик учун назмда баён этадиган фикрини насрий матнда очик-ойдин айтмайди. Унда фикр умумий тарзда ифодаланиб, муаллиф мақсадини шеърий сатрлар ёрқин очиб беради”⁶⁰, дейди.

Бобур шеърларида ўзининг турли кечинмаларини ифода этган. Унинг таъсичан қалби чарху кажрафтордан, давру замондан, ундаги одамлардан кўп азият чекиб, жавру жафо кўрган. Лекин ҳеч бир вазиятда Бобур ғамға ботиб, умидсизликка тушмаган. Ҳамиша ишонч билан яшаган. Яратганга таваққал қилган, унга таянган. Аллоҳнинг беқиёс қудратига, унинг барча бандаларига ҳамиша меҳрибонлиғига ишонган.

Шоирнинг аксарият ғазал ва рубойларида аниқ бир мавзу теварагида сўз боради ва мантиқий изчилликка қатъий амал қилинади. Натижада, улар композицион яхлитлик касб этади. Бобур конкрет бир мавзуга бағишланган ёки бир образни, ёхуд муайян бир ҳолатни ёритувчи ғазал ва рубойлари, алоҳида-алоҳида фикрлар айтилган, бадий етук байтлардан таркиб топган ғазаллари, яъни мактуъ шеърлари ҳам шу тамойил асосида битилган. Бинобарин, *мавзу, образ, соя бирлигидир* Бобур ғазалларининг бош хусусиятидир.

Бобур шеърятини шартли равишда: ишқий лирика, табиат лирикаси, ватан дарди ва соғинчға бағишланган ҳижрони ёритилган шеърларға ажратиш мумкин. Буларнинг барчаси у ёки бу тарзда шоирнинг шахсий ҳаёти, турмуш тарзи ва ички кечинмалари билан боғланган.

⁵⁹ Сиддиқов М. Тасаввуф ва XVI–XVIII аср адабиёти тили. //Адабиёт нуғуси. Тўплам. №8 – Б.224.

⁶⁰ Қудратуллаев Ҳ. Бобур армони. – Тошкент, 2005. – Б. 364.

Ватан айрилиқ ва ҳижрон азобини ҳеч бир ижодкор Бобур даражасида дард билан ифодаламаган.

Бобур шеърятдаги анъанавий висол ва ҳижрон, вафо ва бевафолик, умид ва ноумидлик тазодини ҳаётга жуда яқин тарзда ёритишга эришган. Шоир ўз шеърларида ёр образини *гул, ой, қуёш, жон, гунча, пари, моҳ, хур, жонон, рафиқ, дўст, шох, Лайли, Ширин*, баъзан эса *дилдор, дилором, гамгусор, соҳиби камол, раҳнамо, нозук, париваши* сўзлари билан тавсифлайди. *Гунча даҳан, қадди шамшод, шакар сўз, сарвқад, юзи насрин, юзи қуёш, лаъли майгун, кўзи хумор, гул чехра, зулфи паришон, қоши ё, тиши дур* — булар ҳам Бобур шеъряттида ёрга нисбатан қўлланган ташбеҳлардир.

Шеърятдаги ҳар бир поэтик образ ўзига хос аҳамиятга эга. Чунки улар инсоннинг ички оламини акс эттиришда таъсирчан восита саналади.

Бобурнинг ёр образини ифодалашда қўлланган сўз ва ибораларни қайд этдик. У ошиқ образини ифодалаш учун *қул, телба, Мажнун, бемор, дардманд, гариб, хор-тикон, парвона, зор, ит, бедил, расвоий олам, мискин, нотавон, булбул* каби сўз ва иборалардан фойдаланган.

Шарқ шоирлари ижодида бўлгани каби Бобур лирикасида ҳам ёрнинг бевафолиги, бераҳмлиги таъриф-тавсифи кенг ўрин тутаети. Шоир ғазал, рубойларида гўёки “меҳру вафога” қарши “жавру жафо”нинг қандай ва қайси тарзда устунликка эришиши бирма-бир очиб берилаети.

Чунончи ёрнинг жабру зулми зўрайган сайин, ошиқнинг яхши сифатлари ёрқинлашиб боради. Бобур бу ҳолатни ёритишда гул ва булбул образидан моҳирлик билан фойдаланади. Шоир шеърятининг ўзига хос ушбу жиҳатини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Маълумотларга кўра, Нил дарёси бўйида яшаган қадимги мисрликлар гулни мукаддас гиёҳ деб билишган экан. Кейинчалик бу тасаввур ва тушунча Бобил (Вавилон) ва Эронга ўтган. Ўрта асрларда Европада гул номи билан боғлиқ шаҳарлар (Флоренция, Венеция) пайдо бўлган ва ушбу шаҳарлар номига муносиб равишда гуллаб-яшнаган. Европада илм-фан соҳиблари ва санъаткорларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш мақсадида уларнинг бошига лавр-дафна гулчамбари

кийдирилган ёки бўйнига осилган. Бизда кишилар ўзини хушнуд қилиш, кайфиятини чоғ қилиш мақсадида чаккасига гул кистириш одатлари бор.

Қадимги Хитойда императорлар хонадонида гул алоҳида эъзоланиб, парвариш қилинган, ҳукмдорларнинг тожи гул билан безатилган. Хитойликлар турмушида ҳозир ҳам бу ҳолни кузатиш мумкин.

Кўпгина халқлар адабиётида ёр гулга киёсланади ва аксинча гулни ёр дейиш урфга айланган. Бу гул ҳақидаги тушунча жуда кенг мазмунга эга эканлигини билдиради. Халқ оғзаки поэтик ижодида гул ҳақида кўшиқлар жуда кўп. Чунки гул ва булбул тимсоли ҳам кўпгина бошқа образ ва тимсоллар сингари дастлаб халқ оғзаки шеъриятида пайдо бўлган. Албатта, бу тимсолларнинг мумтоз шеъриятимизда кенг ўрин эгаллашида форс-тожик адабиёти ҳам самарали таъсир кўрсатган. Ушбу анъанавий поэтик тимсоллардан шоирлар қандай мақсадда фойдалангани ва уларни қай даражада янгилай олганлигини алоҳида диққат қилиш лозимдир.

Умар Хайём, Атоий, Лутфий, Жомий, Алишер Навоий каби Шарқ шоирлари ҳам гул образига кўп мурожаат қилган. Умар Хайём бир рубоийда шундай деган:

Гул кулиб боқарди, май жомда ёқут,

Бир маст булбул кўриб, этолмай сукут,

Юрак тили билан шивирлаб айтди:

Умр ўтиб боради, ҳар фурсатни тут.

Умар Хайём ижодидаги гул ва булбул кўп ўринда май тимсоли билан бирга кўлланади. У тимсоллардан фикрини баён этиш учун эмас, балки чуқур фалсафий маънони ифодалаш мақсадида фойдаланган.

Атоий гул тўғрисида бундай деган:

Уётқондин қизил гул кўнглаки гарқи арақ бўлсин,

Юзи гулшан сари гулгун қиё богин беа-беа.

Лутфий ижодида эса гул ва булбул нозик, нафис ва теран маънога эга тимсол сифатида кўринади:

Юзунг сифоти Лутфий сўзин нозук айлади,

Гул садқаси дурур, неки булбул наво қилур!

Ёр юзининг гўзаллиги лирик қахрамон сўзини латиф айлаган. Булбулнинг хазин навосида ҳам гул туфайлидир.

Алишер Навоий ижодида ҳам гул ва булбул тимсолидан жуда кенг фойдаланилган. Навоий лирикасида гул тимсолининг кўплаб рамзий маъно ва образлари баён этилган. Бу ҳақида ёзар экан адабиётшунос А. Валихонов Навоийдаги гул образини саккиз қисмга ажратади ва уларни алоҳида-алоҳида сарлавҳалайди⁶¹.

“Бобурда ўзига хос бир гулпарастлик завқи бор. Шоир баъзан гул тимсолини шундай ташхислантирадики, – дейди адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул, – хаёлингизда гулдай нозик, гулдай сеҳрли бир санам жонланиб кетишини сезмай қоласиз. Бобур шеърга гулнинг муаттар бўйи, рангин бўёқлари ва бетакрор жозибасини мужассамлаштирган шоир. Чунки қаламни у қачон фикр, қачон руҳ ва туйғу ёки ҳол ва эҳтирос “қўлига” тутқазишни жуда яхши фарқлайди”⁶².

Бобурнинг наздида ёр – гул, ошиқ эса “ҳақир булбул”. Маъшуқа – шуъла, ошиқ – шу оташда ёнган кул. Шоир ушбу образлар воситасида маъшукани шох, ўзини эса “ҳақир булбул”дан ҳам паст даражада кўрсатади:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,

Сен шуъласен, ул шуълага мен кулдурмен.

Нисбат йўқтур, деб ижтиноб айламаким,

Шаҳмен элга, вале сенга қулдурмен!(184–185)

Бобур ёрни тўғридан-тўғри “гул” деб атайди ва унга “гул” деб мурожаат қилади. Бинобарин, Бобур ёрни гулга нисбат беради ва дейди:

То сабо зулфини ул гулнинг паришон айлади,

Жон била ақлу кўнгулни елга бердим совуруб.(34)

Сабо ва ел айни бир маънодаги сўзлар. Аммо зулфнинг паришонлигини сабо нақадар аниқ гавдалантирса, ел «жон била ақлу кўнгулни» шамол(ел)га совирилишига шунча ишонтиради. Бу шоирнинг сўзни нозик ҳис қилишини билдиради.

Шоир пора-пора бўлган кўнгилни гул ғунчасига ўхшатади: “Чок кўнглум ҳайъати гул ғунчаси андомида”.

⁶¹ Қаранг: Валихонов А. Ғазал нафосати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 98–67 бетлар.

⁶² Ҳаққул И. Ким нимага таянади? – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 52.

Бобур кўнгилнинг кўринишини гул ғунчасига шаклига киёсламоқда. Шоирнинг яна бир ғазали мақтаёсида ғунчадек кават-кават қонлик кўнгил ҳақида сўз юритилади.

*Менинг кўнглумки, гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.*(51)

Бобурнинг бошқа бир ғазалида ўқиймиз:

*Юзунгдин айру мен хор, эй азизим,
Киши гулдин айирмас хорларни.*(138)

Шоир бу ўринда ёрга “азизим” дея мурожаат қилиб, ўзини “хор” дсб атайди. Бобур айрилиқда азобланиб таҳқирланганини, гулдан тиконни ажратиб бўлмаслигини таъкидлаш билан “хор” сўзини икки хил маънода ишлатади. Биринчи мисрада “Сендин айрилиб хор бўлдим” деса, иккинчи мисрада гулдан тиконни айирмаслик лозимлигини таъкидлайди.

Ёр юзини гулга киёслаш, ёрни “юзи гул” дея таърифлаш Бобур шеърлари учун одатий ҳол:

*Гаҳи гулдек юзини ул шакар сўзлукнинг исласам,
Гаҳи шаққар киби ул юзи гулнинг лаълидин тотсам.*(85)

Ёки:

*Баҳору боғ сайрин не қилайким, дилситонимнинг
Юзи – гул, зулфи – сунбул, қомати сарви хиромондур.*(51)

Бобур ижодида бошдан охир гулга бағишланган шеърлар ҳам талайгина. “Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай”, “Ҳазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида саргардим”, “Гул жамолин ёпқон ул гулнинг ики райҳонидур” мисралари билан бошланувчи ғазаллар унинг ана шундай шеърлари сирасига киради.

Шоир лирик қаҳрамонининг ҳаяжонлари, қайғу ва шодликлари реал ҳаёт воқеа-ҳодисаларига уйғун тарзда ифодаланади.

Гул ва булбул тимсоли Бобур учун ўз ички дунёси ва изтиробли руҳий ҳолатларини таъсирчан ифодалаш воситаси бўлган, дейиш мумкин.

*Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,
Ғам била бутган кўнгул гулгаит ила очилмағай.*

Шоирнинг кўнгил ҳолини байтдаги “ғунчадек” сифатлаши ҳамда “гулзор майли”га рағбатсизлик ҳолати

ифодалайди. Унинг кўнглини ғам-ғусса эгаллаб олган. Шунинг учун ҳам у “гулгашт ила” очилиб-сочилмайди. Буни эса кимгадир билдириш керак. Шоир боғбонга мурожаат қилади:

*Ранга-ранга гулларингни, боғбон, раз этмаким,
Таҳ-батаҳ қонлиг кўнгул гул орзусин қилмагай.*

Боғбон, сен ранг-баранг гулларингни кўп мактама: Тушунсанг-чи, лахта-лахта қонли кўнгилга гул ҳаваси сифармиди?

*Йўқтур улким гул юзунгдин айру боқсам гул сари,
Гунча янглиг кўнглума юз хори ғам санчилмагай.*

Лирик қахрамон гулзордаги гулдан юз буриб, ўзининг ҳаёт гулини шарафлайди: гул юзингдан кўз олиб, гулга назар солмасман, шунда гунчадек кўнглимга юзлаб ғам тиконлари санчилмайди, – дейди у.

Навбатдаги байтда ўқиймиз:

*Оразу қаддингни таъриф этсалар юз йил, ҳануз,
Эй юзи гул сарвқад, юздин бири айтилмагай.*

Эй юзи гул, сарвқад! Жамолинг, қадду қоматингни юз йил таъриф этсалар ҳам, унинг сифатларидан юздан бирини ҳам айтиб бўлмайди. Шунинг учун ўша гулдан ажралмаслик зарур:

*Сендин айрилдим эса бўлди насибим хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобур бир замон айрилмагай.(137)*

Бошқа бир ғазалида шоир:

*Сен гул киби то ғамзадасен ҳуснунга мағрур,
Булбул киби ғамзадамен ҳуснунга ҳайрон.(93)*

“Ғамзадасен” ва “ғамзадамен” сўзлари фақат бир товуш билан фарқланади. Бироқ биринчи “ғамзадасен” сўзи “ноз-финоқ” қиляпсан маъносини англатса, иккинчи “ғамзадамен” сўзи эса “ғамнокман” маъносини ифодалайди.

Бобур шеърларида гул ва булбул тимсолига теран маъноларни жо этади. У маъшукани ҳаёт бўстонининг тенгсиз гули, ошиқ тақдирини ҳал қилувчи гўзаллик маъбудаси сифатида таърифлайди ва унга қул эканлигини қайта-қайта таъкидлайди. Қуйидаги сингари сатрларда Бобур шеърятининг ўзига хослиги ва ҳаётийлиги ёрқин намоён бўлади:

*Юзунг била лабларинг эрур гул, мулдек,
Балким, юзунг олида эрур гул қулдек.*

*Бобур киби ишқдин дам урмайдур эдим,
Эй гул, мени ишқинг айлади булбулдек. (170)*

“Балки юзунг оллида эрур гул қулдек” мисрасида
этибор берилса, гулни қулга қиёслашнинг янгилиги
билинади.

Унинг таърифлашича, ёр юзи шу даражада гўзалки, гул
ҳам унинг олдида сажда қилиб, қул бўлишга тайёр туради.
Ҳеч бир шоир ёр юзи ва гулни бу тарзда таърифламаган.
Бобур шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган ва изчил тарзда
қўлланилган анъанавий поэтик тимсоллардан бири сочдир.
Шоирнинг айрим ғазалларида сўз сочдан бошланиб, сочга
тегишли гап билан ниҳояланади. Унинг “Сочинг” радифли
ғазали эса қуйидаги байт билан бошланади:

*Кўнгулга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнгулма эрмиш қаро бало сочинг.*

Бунда ёр сочининг қаролиги кўнгилга бир бало, шунчаки
бало эмас, балки шикаста синган кўнгилни зулматга солгани
таъкидланган.

*Бошимга чиқти тутун рашкдин қаро сочдин,
Аёққа тушгали, эй сарвнот, то сочинг.*

Халқ тилида жаҳли чиққан кишига нисбатан бошидан
тутуни чикди, дейилади. Лирик қаҳрамонни рашк шу ҳолга
солган. Агар ёр сочининг оёққа тушгани, яъни узунлиги
назарга олинса, рашкнинг сабаби равшанлашади. Навбатдаги
байтда ўқиймиз:

*Муяссар ўлди жунун мулки, эй жунун аҳли,
Нисори ашкни эмди бу кун манго сочинг.*

Ошиқ “жунун мулки”га етишганидан дили завққа тўлиб,
“жунун аҳли”га мурожаат этади: “Нисори ашкни эмди бу кун
манго сочинг”. Бу сатрда “сочинг” сочмоқ мазмунида
ишлатилган. Сочнинг сеҳридан бир эмас, бир қанча кўнгиллар
шикастланган. Бунинг бир давоси, “қора соч”нинг рўмолдан
қутулиб, очилмоғидир:

*Сочинг шикастида бордур шикаста кўнгуллар,
Кўнгуллар очилур, очилса ул қаро сочинг.*

Шу ишнинг шукронаси эса мақтаёда айтилган:

*Очилди кўнгли, чу очтинг сочингни, Бобурнинг,
Не айб агар деса дилбанду дилкушо сочинг! (72)*

Шоир ғазалларидан бирининг матлаъсида ҳам соч “савдоси”дан баҳс юритилган:

*Сочининг савдоси тушти бошима бошдин яна,
Тийра бўлди рўзгорим ул қаро қошдин яна.*

Соч, “савдо” сўзининг ҳам туб луғавий маъноси – қора. Сочининг ғами бошидан яна бошимга тушди; “Тийра бўлди” – яна қоронғу бўлди ҳаётим ёрнинг қаро қошидан.

Ушбу ғазалда матлаъдаги биринчи мисра, мақтаънинг охирги мисрасида ҳам келиб, зеб мисра, яъни ҳусни мисра ҳосил қилган. мақтаъ:

Оёғим етганча Бобурдек кетар эдим нетай,

Сочининг савдоси тушди бошима боштин яна. (116)

Бундай зеб мисралар ўзининг шакли, оҳанги гўзаллиги билан бошқа, мисралардан алоҳида ажралиб туради.

Қуйидаги байтлар ҳам ёр сочи рамзини ифода этган:

Очилиб икки сочи, юзига ёйилмишлар,

Ёруқ жаҳонни кўзумга қоронғу қилмишлар. (42)

*Ул пари ишқида, Бобур, кўнглум андоқ телбадур—
Ким, сочи занжиридур чоҳи зақан зиндонидур. (50)*

Сочию қошию кўзидин бошта ҳаводур,

Не бошда ҳаво–ҳар бириси бошқа балодур. (58)

Бобур ижодида кўз тимсоли кўз ёш, қон сўзлари билан бирга ифодаланади. Бу тимсол лирик қаҳрамоннинг кечинма, ҳолатини аниқ кўрсатишга, шеър маъносини очиб беришга самарали хизмат қилади.

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул: “Айрим мутасав-вифлар, айниқса, Имом Ғаззолий инсоннинг зоҳирий – ташқи кўзига муқобил бир ботиний – ички кўзи ҳам бор бўлиб, унга “қалб кўзи”, “маънавий кўз” дейилади, деган фикрни баён этган”⁶³, дейди. “Кўз” сўзини кенг маънода тушуниш мумкин: “кўнгил кўзи”, “қалб кўзи”, “руҳ кўзи”, “басират кўзи”, “маънавий кўз”.

Бобур ватандан олисда, мусофирликда ватан соғинчи билан яшади. Шунинг учун у ватан тимсолини яхлит тасаввур этди, кўрди, унинг меҳрини, қадрини теран ҳис этиб, идрок

⁶³ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 94.

қилди. Ватан, диёр, ёр ҳажри, соғинч дарди унинг шеърларида яққол намоён бўлган. Бобур шеърларида “кўз ёши” ибораси кўп ишлатилган. Унга боғлиқ ҳолда “қон” сўзи ҳам кўп ўринда қўлланган. Бу Бобурнинг ватан ҳажрида кўп изтироб чекиб, кўз ёш тўқканидан далолат беради.

“Кўз ёши” шоир шеърларида гоҳ “ашк”, гоҳ “гирён”, “сириншк” шаклларида учрайди. Кўз ёш – хис-туйғу, изтироб ифодаси. Кўз турли туйғу, кечинмаларнинг ижрочисидир. Лекин кўз ўзгаларни кўради-ю, ўзини кўра олмайди.

Мену кунжи ғаму оҳу фиғону ашки хунолуд,

Не хушдур гўшаи холи, майи софию ҳамдамлар.(41)

Бобур шеърларида қонли кўз ёшини ифода этишда қон сўзини: “хунбор”, “чашми хунфишон”, “ашки хунолуд” тарзида ёзади. “Ашки хунолуд” – кўз ёшим қон деган маънони билдиради. Бу дунёнинг ғаму ташвишидан оҳу фиғон килавериб, лирик қаҳрамон қон йиғлайдиган бўлиб қолган.

Кўз ёши мантиқий равишда қон билан боғланиб кетади:

Ол юзи кўз ёшимни қон қилди,

Кўргач-ўқ деб эдимки, ол қилур.(47)

Шоир юзнинг қизиллиги билан қон ранги ўхшашлигига эътибор қаратган. Ёр юзининг қизиллиги кўз ёшини ҳам кизартириб қон қилган.

Яна бир мисол:

Кўз ҳажрида, юзи ёдида, сўзи шавқида

Хотирим афгору жисмим зору кўз хунбордур.(54)

Нутқимизда “қон йиғлаш”, “аччик йиғи”, “шўр кўз” ёши каби иборалар қўлланилади. Бу байтда “хунбор” сўзи (қон йиғловчи) ошиқ қай даражада изтироб чекканини аниқ кўрсатади. Бобур бу хил изтиробни бошидан кечирган ва айни пайтда халқ ибораларидан ҳам бохабар бўлган.

Чоғир бағир қонидур барча ишқ аҳлига,

Зиҳи аларки, бу майдин даме ойилмишлар.(42)

Ишқ аҳли учун май бағир қонидур. Бағир қонисиз эса янаб бўлмайди. Ишқ майи ишқ аҳли учун қондек зарур.

Оҳу вовайло – сурудум, дарду ғам – ҳамсуҳбатим,

Бода – ашким қони, ким кўрди мунигдек базми хос?(65)

Оҳу нола шоир учун мусиқа, дарду ғам – суҳбатдош; қонли ёш – май. Бу йўсин хос базми ким кўрибди?

*Кўз йўлидин ул пари хуснин назар айлар эдим,
Қон ёшим ул йўлни тутти, эмди қондин кўргамен?!*

*Кўз кўрар, лекин солур мени балога бу кўнгул,
Бу балони неча чаими хунфишондин кўргамен. (89)*

Кўз воситасида “ул пари” хуснига қараганимда, қонли ёшим парда бўлиб олдимни тўсди. Бунинг учун қондан илдао қиламанми? Кўз кўради-ю, кўнгил мени балога гирифтор қилади. Менга бу бало қон тўкар кўз туфайли келди деб биламан. Кўз кўрмаганида эса кўнгил бунча азоб тортмас эди. Висол йўлини, нигоҳини тўсган қонли кўз ёшдан кўраман.

Кўпгина шеърларда қош тимсоли кўз тимсоли билан бирга келади.

*Кўзлари сайд айлар учун телба кўнглумни менинг
Қоши ёсини қуруб, киртик ўқини тўлдуруб. (34)*

Шоир ошиқнинг ишқдан телба бўлган кўнглини ёрнинг кўзи ов қилиш учун қошини камон, кипригини ўқ қилади, деб таъкидлайди.

*Қошингдин мени ўқдек ташилар учун,
Янги ойдек қошингни ё қилибсен. (88)*

“Қош” сўзи ғазалларда икки хил маънода келади. Бу байтда ҳам “қошинг” биринчи мисрада шаклдош сўз бўлиб, у қошингдан, яъни ёнингдан маъносини англатади. Лирик қахрамон, ёрига ёнингдан мени тез узоқлаштириш учун, янги ой каби қошингни нозик ёйдек керибсан дейди.

*Ибодат вақти бўлса, ҳар неча меҳроб ўтрумда,
Қошин нақшин тасаввур қилмагунча ерга бош чолмон. (98)*

Ошиқ ибодат вақтида меҳроб олдида ёр қоши нақшини тасаввур этмагунча, саждага бош қўёлмайди.

*Чун фалак қўймас мени бир лаҳза васл айёмида,
Тонг йўқ, эй бемехр, агар ўлсам фироқинг шомида.*

“Чун фалак қўймас мени бир лаҳза васл айёмида” деб бошланувчи ғазалда ёр зулфи тимсоли ғазал маъносини тўла очиб беришга хизмат қилган. Матлаънинг иккинчи мисрасида шоир “Тонг йўқ, эй бемехр, агар ўлсам фироқинг шомида”, дейди. Яъни танг қоладиган жойи йўқ, эй бемехр, агар фироқинг шомида ўлсам. Агар “меҳр” ва “шом” сўзларини қиёсий қаторга қўйсақ, уларнинг мазмунида ички мантикий

боғланиш бор. “Мехр” сўзининг туб маъноси “куёш” эканини ҳисобга олсак, бу боғланиш яна ҳам равшанлашади, “мехр” билан “шом” бир-бирига қарама-қарши икки қутб.

Кейинги байтда:

*Эй кўнгул, юзин кўруб, зулфи паришонин согин,
Шоми ҳижрондин таваҳҳум айла васл айёмида.*

Ошиқнинг кўнгли тўлмайди. У ёр юзини кўриб турган вақтида ҳам, унинг паришон зулфини соғинади. Ёр висолига етганида эса ҳижрон шоми ёдига тушади.

*Зулфидаким, маскан эттинг, кўр занаҳдон чоҳини,
Воқиф ўлғилким, эрурсен аждаҳонинг комида.*

Ёрнинг зулфида маскан этгани билан юзидаги кулдиргичи чоҳ каби домига тортади. Ёрнинг макри олдида донмо хушёр бўл. Чунки зулфи, занаҳдон чоҳи — ёрнинг тузоқлари.

*Ғунчадек оғзинг гами кўнглумда гар йўқ, бас недур
Чок кўнглум ҳайъати гул ғунчаси андомида?*

Ёрнинг зулфи олдидаги ғунчадек оғзи кўнгилга енгмайди. Чунки ошиқ кўнгли гул ғунчасидек чок-чокидан сўкилиб, пора-пора бўлган.

*Ёрнинг пайғоми етгач, топти жон фарсуда тан,
Исо эъжози магар музмардурур пайғомида?*

Ёрнинг хабарини эшитгач, жон танасига қайтди.

Ғазалнинг мақтаъсида шоир ташбех санъатидан фойдаланади:

*Бобур, ул гул зулфи остинда эмастур холлар,
Жон қўшин сайд айлар учун доналардур домида.(30–31)*

байтида ёр зулфи остидаги холларни хол деб ўйламанг, улар жон қўшини овлаш учун тузоқ атрофига сепилган донлардир, дейди. Шарқ адабиётида ёр зулфини тўр, тузоққа ўхшатиш кенг тарқалган.

Зулф тимсолига яна бир мисол:

*Зулфунг черигини йиғки, жамъи
Бу фитнадин асру кўзголибтур.*

Бобур ҳукмдор бўлгани боис доим черик, яъни кўшин билан бирга юрган, кўшин доимий ҳамроҳи, ҳамдами; черик ҳаминша унинг диққат марказида турган, черик унинг тақдирида ҳал қилувчи ўрин тутган.

БОБУР ШЕЪРИЯТИДА ТАБИАТ ЛИРИКАСИ, ВАТАН ОБРАЗИ

Бобур ғазал ва рубойларида табиат ҳодисаларини, киш, ёз фаслини жон, кўнгил, даврон, замон каби рамз ва образлар билан боғлиқ тарзда таъриф-тавсиф этган. У ёр васлига зор ошиқнинг ҳолатларини ифодалашда табиат ҳодисаларидан, киш, ёз, баҳор тимсолларидан, пейзаж лирикасидан унумли фойдаланган.

Маълумки, мумтоз адабиётдаги аксарият поэтик тимсоллар дастлаб халқ оғзаки ижодида, кўшиқларда қўлланган. Бу хил тимсоллар, асосан, табиат ҳодисалари ва кишиларнинг тасаввурлари билан боғлиқ. Жумладан, йил фасллари – *киш ва ёз*-тимсоллари. Бобур ижодида ҳам киш, баҳор, ёз, хазон мавсумига доир шеърлар кўп. Уларда Бобурнинг табиатга меҳри акс этган. Шоирнинг ғазал, рубойлари унинг табиат ҳодисаларидан бениҳоя таъсирланганидан далолат беради. Демак, табиат мавзуси худди Ватан ва муҳаббат мавзулари каби Бобур шеъриятида муҳим ўрин тутди.

Бобур табиат мавзусини акс эттиришда ҳам анъанавий поэтик деталь – поэтик тимсолларнинг янги қирраларини топиб, уларни янгича талқин этади:

*Баҳору боғ сайрин не қилайким, дилистонимнинг
Юзи – гул, зулфи – сунбул, қомати сарви хиромондур.*(51)

Шоир баҳор чоғи боғ сайрини ҳам писанд қилмайди, қачонки, “...дилистонимнинг юзи – гул, зулфи – сунбул, сарви хиромондур”, дейди.

Баҳор шоирлар учун доим илҳом манбаи бўлиб келган. Баҳорни таърифлаб шеър битмаган шоир бўлмаса керак. Чунки баҳорда бутун борлиқ уйғонади, одатда, муҳаббат билан ҳамоҳанглик касб этади. Баҳор табиатда бошланиш, яшариш, янгиланиш фасли бўлгани сингари, инсон маънавий ҳаётида қайта тирилиш, янги жўшқин илҳом бахш этади.

*Баҳор айёмидур, доғи йигитликнинг авонидур,
Кетур, соқий, шароби нобким, шират замонидур.*(56)

Ғазалдаги бадий-эстетик юк баҳор – йигитлик, соқий – шароб, гул – сахро жуфтликлар воситасида вокеланади.

Ғазалдаги замон аниқ — баҳор, бадий-психологик макон эса шират замони — йигитлик.

Наврўз ва байрам поэтик тимсоллари асосида яратилган ғазалда шоир:

Сендин айру найлагаймен ийд ила Наврўзни,

Ою иш хуштур сенинг бирла агар бўлсам била, —(129)

дейди. Иккинчи мисрадаги “сенинг бирла” ва “агар бўлсам била” бирикмалари ҳам омофоник, ҳам маъно жиҳатидан яқин бирикмалардир. Шоир уларнинг нозик маъно товланишларидан моҳирлик билан фойдаланган. Фарғона водийси шеваларида бундай ифода кўпинча “агар бўлсам била” шаклида қўлланилади.

Пейзаж (табиат) лирикасига мансуб кўйидаги ғазалида Бобур ўзи орзу қиладиган турмуш тарзини тасвирлаб беради.

Шоир дастлаб:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,

Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти,—

деб уч ходисани ва уч хил ҳолатни санаб ўтади. Кейин *лаф ва нашр* санъатидан фойдаланиб уларни бирма-бир тавсифлайди.

Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,

Кимга бу нашъа муяссар бўлса, бордур давлати.

Инсон бахтли бўлиши учун жуда кўп нарсанинг кераги йўқ; кишига хотиржамлик, хушқайфиятнинг ўзи кифоя. Бунда ёз фасли хуш хавосининг ҳам ўрни бор.

Ишқ дардини чекиб ҳар кимки топса васли ёр,

Ул замон бўлғай унут юз йилги ҳижрон шиддати.

Ёз кунларидаги хушқайфиятга ёр васли ҳам кўшилса, ошиқ юрагида ишқ дарди, унинг чеккан азиятлари, юз йиллик ҳижрони унутилади. Ҳар бир киши эса шундай кунларни орзу қилади.

Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлғай баҳси шеър,

То билинғай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.

Инсон ҳаётида ёз кечаларидаги дўстлар дийдоридан кўра азизроқ дамлар бўлмаса керак. Шундай дамларда шеърлар ўқилса, ғазалхонлик кечалари бўлса... Шоир яна таъби назмликни — эстетик дидни улуғлайди.

Ва ниҳоят, шундай хулоса чиқаради:

Гар бу уч ишни мувофиқ топсанг ул уч вақт ила,

Мундин ортуқ бўлмағай, Бобур, жаҳоннинг ширати.(150)

Ғазал бор-йўғи беш байтдан иборат. У куни-кеча ёки шу бугун ёзилгандек. Фикрлар аниқ ва лўнда. Уларнинг ифодаси содда ва равон. Матлаъдаги “ёз фасли”, “ёр васли” сўз бирикмаларининг сажъ сингари қофиядошлиғи ва матлаънинг иккинчи мисрасида “ш” товушларининг такрорланиши ҳам оҳангдорликни оширган. Шу билан бирга ғазал Бобур шахсиятидаги муҳим бир жиҳатни ёрқин кўрсатиб берган. Бир сўз билан айтганда, Бобур ғазалиёти – бу ишқ тангриси – ёрга, сафобахш ҳаётга, хузурбахш инсоний туйғуларга эътиқод; дунёнинг ўткинчи ақидаларидан кечишга даъват; гўзаллик ва ҳақиқатга ошуфталик.

Бобур синоним сўзлардан ҳам ўринли ва интенсив фойдаланган. У маснавийларда шамол маъносини билдирган сўзларни қуйидагича қўллаган:

Елдек етиб ул қуёш қошига,

Қуюн киби эврулуб бошига.(227)

“Ел” сўзи бир қарашда вазн такозоси туйфайли ишлатилгандек кўринади. Лекин Бобур ушбу ўринда мазкур сўзнинг бошқа маънодошларига қараганда, унда тезкорлик, шиддат маъносини кучлироқ ифодалашини назарда тутган. Қолаверса, “елдек етиб” бирикмаси анонс ҳосил қилган. Қуйидаги мисралар ҳам юқоридаги маснавийга ўхшаш:

Ел киби ет сарвинозим қошига!

Ҳам қуюндек эврул онинг бошига!(235)

Шоир бир маснавийда шамолга “эй ел” мурожаат қилиш орқали, лирик қаҳрамон ҳолатини акс эттиради:

Йўқ эмиш сабру саботинг, эй ел,

Хушук эрмиш ҳаракотинг, ани бил.(266)

Пейзаж лирикасида ҳам Бобур *жон* билан *кўнгул* поэтик тимсоллари воситасида ўз ҳасби ҳоли, аҳволи руҳиясини талқин этади. Умуман, Бобур шеърларида *жон*, *кўнгул* тимсоллари ўзгача ифодасини топган. “Бобурнома”да эътироф этишича, Бобурнинг дастлабки тугалланган шеъри унинг “Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим” мисраси билан бошланувчи ғазалидир. И.В.Стеблева ушбу ғазал тўғрисида шундай дейди: “Бобур ғазалларининг қўпчилиги маъшуканинг гўзаллиги ва анъанавий ошиқнинг ишқий кечинмаларини тасвирлаш мавзусидан кўра, унинг ҳаёт ва тақдир

зарбаларидан шикоятларини тавсифлашга бағишланганлиги билан ажралиб туради”⁶⁴.

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.*

Ғазал халқ сўзлашув тилига яқин лафзда, тушунарли, равон ёзилган. Ҳасби ҳоли қандай бўлишидан қатъи назар, у ҳар инсоннинг кўнглига яқин ҳолатдир. Ҳар бир кишининг кўнглидан Бобур ғазалларида таърифланган кечинмалар ўтиши табиий. Лекин кўнгилнинг бу мажхул, мураккаб ҳолатини аниқ, равшан, содда талқин этиш Бобур шеъриятигагина хос.

*Жонимдек ўзга жонни дилафзор кўрмадим,
Кўнглим киби кўнгулни гирифтор топмадим.*

Бу байтда ҳам жон, сўзи орқали кўнгилнинг аҳволи талқин этилади. Бобур “каби” кўмакчисини кўпроқ “киби” шаклида қўллайди. Лирик қаҳрамон “...васлига ўзумни сазовор топмадим” деб ночор аҳволда қолади ва ёр васлига етмаганидан:

*Бори борай эшигига бу навбат, эй кўнгул,
Нечаки бориб эшигига бор топмадим.*

деб изтироб чекади. Шундай бўлса-да; яна бир сафар эшигига борай-чи, “эй кўнгил”, деб шоир кўнглига хитоб қилади. Ошиқ маъшуқа эшиги олдида кўп бориб уни топмаганидан ўксинади. Шеърдаги “эшик” сўзи Фарғона шеvasида, ҳовли-жой маъносини билдиради.

Лирик қаҳрамон ўзига ўзи панд-насихат қилади, тасалли беради:

*Бобур, ўзунгни ўргатакўр ёрсизки, мен
Истаб жаҳонни, мунча қилиб ёр топмадим.(79)*

Бобур лирик қаҳрамонга айланиб, ўзининг жаҳонни кезиб, сарсон-саргардон кезиб, ватандан, ёрдан жудо бўлгани, одамлардан вафо, садоқат топмаганини сўзлайди. Бундай ғам-алам ҳасратга тўла ғазаллар шоирнинг салафлари ижодида ҳам кўп учрайди. Бу Бобур шеърятининг маълум анъаналар негизида равнақ топганидан далолат беради. Бироқ салафлари

⁶⁴ Стеблева И.В. Захираддин Мухаммад Бобур – поэт, прозаик, ученый. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 9.

шеърлари билан Бобур шеърлари қиёсланса, унинг ижодида лирик қаҳрамон қиёфаси янада равшанлашгани у қўллаган тимсоллар мавҳум эмас, аниқ, ҳаётий экани яққол сезилади.

Маълумки, муаллиф, лирик қаҳрамон ва шоир шахси бир киши эмас. Уларнинг дид-қарашлари, кайфияти ҳамиша ҳам бир-бирига мувофиқ келавермайди.

*Бегона бўлса ақл мени телбадин, не тонг,
Чун бўлди ул парисифатим оино манга, –(29)*

деган шоир лирик қаҳрамон сиёқида:

*Эй кўнгул, юзин кўруб зулфи паришонин согин,
Шоми ҳижрондин таваҳҳум айла васл айёмида.(30)*

деб мурожаат қилади. Албатта, лирик қаҳрамоннинг ҳадиги бежиз эмас. Чунки ҳар нафасда тўқнаш келиши мумкин:

*Ул парининг тигидин кўрқутма мени, эй рақиб,
Ишқиди бошимга менинг ҳар не келса, ё насиб!(33)*

Профессор А.Ҳайитметов: “Лирикада шоир ўзининг борлиққа, жамиятга, жамият масалаларига бўлган муносабатини лирик қаҳрамон хатти-ҳаракати, ўй-фикрлари, хулқ-атворлари орқали очади”⁶⁵, деб таъкидлайди.

Масалан, Оллоҳга муножот қилиб айтилган куйидаги рубойидаги лирик қаҳрамон қиёфаси ва унда қўлланган тимсол анъанавий шеърлардагидан кўра реал ва конкрет:

*Руҳим яратиб эдинг латофат бирла,
Қилдинг анга танни ҳамраҳ офат бирла.
Руҳимни чу тан уйига келтурдунг пок,
Мундин бори элтма касофат бирла.(193)*

Бобурнинг мазкур рубойиси ҳақидаги адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул шундай дейди: “У Руҳнинг латофатига ишонарли. У Руҳнинг улуғ ғамхўри эди. У Руҳнинг “тан эви”да офатсиз, касофатга йўлиқмасдан, хур ҳаракатда бўлишини хоҳларди”⁶⁶. Рубойида биргина “тан эви” бирикмаси “тан уйи” деб ўзгартирилса, ушбу рубойи гўё кунни кеча ёзилгандек тушунарли ҳолга келади. Рубойининг сўнги сатридаги “элтма” сўзи “элитма” шаклида берилган.

⁶⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 162.

⁶⁶ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 171.

“Элитмоқ” сўзи эса сархуш бўлмоқ, қарахт қилмоқ маъносини билдиради. Шунинг учун рубойида “элтма” шаклида ёзилса, тўғри бўлади.

*Ислои учун овори ай ёзий бўлдум,
Куффору хунуд ҳарбсозий бўлдум.
Жазм айлаб эдим ўзни шаҳид бўлмоққа,
Алминнатуллиллоҳки ғозий бўлдум.(180)*

Бобур нақшбандия тариқати намояндаларига ҳамиша юксак эҳтиром кўрсатган. Лекин унинг ушбу тариқатга киргани тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Шунинг учун уни “сўфий шоир” деб бўлмайди. Лекин Бобур Навоий каби нақшбандия тариқатига эътиқодли бўлган. У кучли иродали инсон бўлганидек, иймонда ҳам собит бўлган. Виждон, ростгўйликни инсон камолотида биринчи ўринга қўйган. Бобур юқоридаги мисраларда ислои йўлида ғозий бўлганидан сўзлайди.

Комилликнинг қадрига етмай, шеърни тақиқлаган *пири нокомил* хусусида Бобур шундай дейди:

*Шайх шеърим манъ этар, етмай балогат лутфига,
Найлагай, ё Раб, киши бу пири ноболиг била?!(126)*

Жаҳолат доимо Бобурни азобга солган. У шеърни ҳис қила оладиган ёру дўстларни қадрлаган. Шеърларидан бирида “Ёр улдулки, шеърга майли бўлса”, яъни шеърни тушунадиган, ҳис қиладиган ёр бўлса, дейди. Шу масалада шоирнинг ички оламида баъзан зиддиятли кураш кетган. Бобур шох сифатида иш тутган. Лекин воқеяликни шоирона қалб билан ҳис қилган. Унинг ижодида ана шу мураккаб жараён акс этган.

Шоир ижодида шукрона мазмунидаги шеърлар ҳам мавжуд:

*Кўзум уйи юзидин мусаввар бўлди,
Бу ваҷҳ била кўнгул мунаввар бўлди.
Юз шукрки, Бобур киби ошиқликда,
Ҳар неки тилаб эдим муяссар бўлди.(201)*

Бобур кўнгли ёришган, орзулари амалга ошган дамларда ғоят таъсирчан шеърлар ёзган. Улари бугун ҳам кишида ўзгача таассурот қолдиради. Бу Бобурнинг “мен”и – лирик

қахрамони ҳаётӣ эканини билдиради. У “дунёи фарсуда” ҳақида хайёмона мушоҳада юритади:

*Ўзунгни шод тутқил, гам ема дунё учун зинҳор—
Ки, бир дам гам емакка арзимас дунёи фарсуда.* (120)

Шоир дунё ўткинчи эканлиги, у гам чекишга арзимаслиги, инсон ҳар лаҳзадан бахт топиб яшаши лозимлиги, ўзни бу дунё ташвишларига қурбон қилиш бемаънилигини биргина байтда ғоят таъсирчан ифода этади. Шунинг учун адабиётшунос Р.Воҳидов: “Бобур мирзонинг барча асарлари тарих қаватларида қолиб кетса-ю, шу биргина матни кўчирилган шеъри авлодлар қўлига етганида ҳам, унинг беқиёс салоҳиятидан дарак берарди”⁶⁷, дейди. Шоирнинг “Яхшилиғ” радифли шеърида бир-бирига қарама-қарши кайфият, икки хил ҳолат, икки хил фикр ифодаланadi. Бобур дастлаб аламзадалик билан:

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ?

Кимки, ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ! —
деса-да кейин,

Бори элга яхшилиғ қилгилки, мундин яхши йўқ,

Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ! — (66)

дея одамларга яхшилиқ қилишдан кўра яхши иш йўқлигини таъкидлайди. Унинг бу сўзлари авлодларга ўғит сифатида жаранглайди. “Чунки у, — адабиётшунос Эргаш Очилов таъкидлаганидек, — жаҳонда фақат яхшилиқ пойдорлигига, одам боласидан фақат яхшилиқ қолишига ишонган. Шунинг учун ҳам барча элга яхшилиқ қилки, шундан яхши нарса йўқ, токи дунёда фалон кишидан яхшилиқ қолди, деб эл эслаб юрсин, деган ақида билан яшаган”⁶⁸.

Бобур шеърларида ўзига хос, образ ва тимсоллар ҳам мавжуд. Шарқ адабиётида ит вафо, садоқат тимсоли сифатида талқин этиб келинган. Бобур ҳам бу тимсолни четлаб ўтмаган. У ёрнинг итини ўзига яқин туттади:

Ёр ити, қичқирма гар Бобур деса ҳолин санга,

Найлайин, бу гурбат ичра сендин ўзга йўқ кишим. (84)

⁶⁷ Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур. — Тошкент, 1999. — Б. 6.

⁶⁸ Бобур. Сочининг савдоси тушти. Нашрга тайёрловчи Эргаш Очилов. — Тошкент: Шарқ, 2007. — Б. 17.

Шоир ёр итига яқинлик қилиш билан қаноатланмайди. У ёрга:

*Итингдурмен, сочинг занжирини бўйнулмга маҳкам қил,
Ки, водийи фироқинг ичра қўрқарменки, йитгаймен.(100)*

дея илтижо қилади. Шоирнинг бошқа бир ғазалида ошиқнинг мақсад-муддаоиси:

*Қаёнга борсанг, итингмен, ўзумни еткуройин,
Етишмасам санга, боқиб дуо қилиб ҳуройин.(103)*

дея янада очиқ ифодаланади. Ғазалининг кейинги байтларида ошиқнинг истак-илтижоси бундан ҳам кучли эканлиги маълум қилинади.

Бобур мазкур шеърида ғазалчилигимизда кам учрайдиган ҳодиса, яъни бир сўз туркумига мансуб сўзларни ўзаро қофиялаштиради: “еткуройин” – “хуройин” – “суройин” – “ёшуруйин” – “туройин” ва ниҳоят “ойин” (“ойини”).

Бобур идрокида *диёру ёр* тушунчалари ўзаро уйғунлашиб кетади. Шоирнинг шеърларидаги тимсол ва рамзларни биргина маъно – Ватан соғинчи бирлаштириб туради. Адабиётшунос Ҳомил Ёқубов Бобур шеърияти хусусида мулоҳаза билдирар экан: “Ёрни соғиниш маълум вақтларда юрту диёрини соғинишнинг ифодаси бўлиб чиқди. Кишини ўзига тортувчи, мафтун қилувчи, чиройли ёр билан диёр синоним бўлиб, ҳам маънодош, ҳам оҳангдош бўлиб кетади ва кўпинча кетма-кет тизилади”⁶⁹.

Кўндин бериким, ёру диёрим йўқтур,

Бир лаҳзаю бир нафас қарорим йўқтур.(163)

Бобур шеъриятдаги анъанавий тимсолларни қўллаш баробарида улар қаторига янги тимсоллар қўшди. У адабиётимизга реал ва конкрет *Ватан* тимсолини олиб кирди. Бобургача ҳам мумтоз шеъриятда *Ватан* тимсоли бор эди. Бобур “ватан” деганда, Андижонни, Фарғона водийсини, ва умуман, Туркистонни тушунган. Ўз асарларида унинг портретини чизган, пировард натижада, *Ватаннинг* бадий образини яратган.

Ёд этмас эмиш кишини гурбатта киши,

Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатта киши.

⁶⁹ Ёқубов Ҳ. Адабий мақолалар. – Тошкент, 1970. – Б. 325.

Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши, —(198–199)
дейди Бобур. Туғилган юртидан жудо бўлгач, шоир *Ватан* образи орқали ўзининг соғинчга тўла ҳиссиётларини ифода этган.

“Бобурнома” асаридаги ўнлаб қайдларда ҳам *Ватан* тимсоли гавдаланади:

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар.(281)

Шоирнинг айрим рубоийлари дилнинг дилга изҳори, кўнгилининг кўнгилга талпиниши ва чорлови сифатида яратилгандир. Улардаги сўз ва иборалар айнан юракдан тўлқин уриб чиққандай таассурот уйғотади. Куйидаги рубоийдаги “аҳбоб”, “фароғат тутунгиз”, “ғанимат тутунгиз” сингари сўз ва иборалар орқали инсон умри омонат ва ғаниматлигинигина эмас, балки шу омонатлик ва ўткинчиликда одам бир-бирини қадрлай олиши зарурлигини ҳам чуқур таъкидлашга хизмат қилади:

Аҳбоб, йиғилмоқни фароғат тутунгиз!
Жамиятингиз борини давлат тутунгиз!
Чун гардиши чарх бу дурур, тангри учун,
Бир-бирни неча кун ғанимат тутунгиз!(166)

дея жуда таъсирчан ифодаланади. Шеърда “ватан”, “юрт” деган сўзлар йўқ. Лекин ундаги насихатомуз гаплар ватаннинг қадри ўтганидан, Ватан соғинчидан туғилганлиги яққол билинади. Бобур рубоийларида Ватан образи, айниқса, бўртиб кўринади. “Азм айла, сабо, ул гули хандонимға”, “Беқайд мену хароби сийм эрмасмен” сатрлари билан бошланувчи рубоийлар ҳам Ватан соғинчи билан битилган. Шоир шеърлари гўё Ватан жузвлари, улар бирикиб, жамулжам бўлиб ватан тимсолини ташкил этади.

Шоир қалбида барибир ватан тимсоли, унинг соғинчи ҳаммасидан устун келади, шунда у надомат билан ёзади:

Бу Ҳинд ери ҳосилидин кўп кўнгул олдим,
Не судки, бу ер мени дилгир қилибтур.(60)

Шеърятда дўст тимсолини *рафиқ*, *ҳабиб*, *улфат*, *ҳамдам*, *асҳоб*, *ҳамнишин*, *аҳбоб* сўзлари билан ифодаланади. Бобур ижодида дўст тимсоли ватан тимсоли билан

уйғунлашиб кетади. Ватан соғинчи шоир қалбини ўртайди, дўстга мухтожлик уни азоблайди. Шоирнинг:

Дема, эй ҳамдам, диёру ёр сўзинким, менинг

Улфатим йўқ олам аҳли бирла, бал олам била, (129)

каби мисраларида Ватан соғинчи билан дўстга зор бўлган кўнгил армонлари бирлашиб кетади.

“Даврон” (замон) тимсоли талқин этилган куйидаги рубой биографик асосга эга. Унда муаллифнинг ҳасрати, армони сезилиб туради:

Даврон мени ўткарди сару сомондин,

Ойирди мени бир йўли хонумондин.

Гаҳ бошимга тож, гаҳ балойи таъна,

Неларки, бошимга келмади даврондин. (188)

“Бесабрмену бесару сомондурмен” мисраси билан бошланувчи рубой юқоридаги рубойга ҳамоҳанг. Шоирнинг рубойларидан бирида шундай сатрлар бор:

Гар хотиринг истаса йиборгил савгот:

Маъжуну шаробу оби норанжу набот. (158)

“Оби норанж” – Бобур шеърятга олиб кирган янги деталь, янги тимсолдир. “Оби норанж” ўзбек адабиёти учун ҳам янги деталь, янги тимсол эди. Халқ кўшиғида теран моҳиятли ва ўтқир мантикли “Олмадек оғунаман, беҳидек соғинаман” деган ташбеҳ мавжуд. Шеърятда киши дарду аламдан заъфарондай ёхуд сомон, ёинки беҳидай сарғайиши айтилади. Ушбу қиёс оғзаки нутқда ҳам кенг қўлланади. Бобур эса бунинг янги талқинини яратади:

Норанж йиборди сенгаки, билгайсен,

Яъники, бу навъ сарғорибтур Бобур. (162)

Шоирни норанждек сарғайишига ундаги Ватан соғинчи сабаб. Норанж меваси ўсадиған юртда эканлиги, бу меванинг тилга олиниши Бобурнинг ватандан жудолигини янада аниқ акс эттиради.

Бобур шеърятда ёр-ошиқ образларининг гўзалликка қарашларини акс эттирган, Бобур лирикасида алоҳида ўрин тутган ўзига хос тимсоллардан яна бири ҳаммом тимсолидир. Бобур салафлари ижодида ҳам ҳаммом тимсоллари мавжуд. Лекин ушбу тимсол Бобур ижодида янги сайқал топган.

Бобур шеърятда бу тимсолнинг алоҳида мавқе касб этиши бевосита унинг ҳаёт йўли билан боғлиқдир.

Бобур амалга оширган прогрессив ижтимоий-сиёсий ислохотлар Ҳиндистон тарихида алоҳида саҳифаларни ташкил этади. Давлат бошлиғи ва одил ҳукмдор сифатида Бобур турли диний эътиқод ва расм-русум, мистик ҳодисаларга дуч келди. У буни ўзининг “Бобурнома” асарида қайд қилади. Бобурнинг янги иқлим шароитига кўникиб мослашиши, янги диний эътиқодлар, урф-одат ва удумларни ўрганиб, ўзлаштириб олиши ҳам таҳсинга лойиқ.

Алишер Навоий ва Бобурнинг давлат арбоби ҳамда ҳукм фармон сифатида ҳаммомлар қурилишига алоҳида эътибор берганлари бежиз эмас эди, албатта. Алишер Навоийнинг кичик замондоши Гиёсиддин Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ” китобида: “...қаромат эгаси Амир(Алишер Навоий. –Б.Х.) мансабдорлик кунларида ...ҳаммомлар қурган”⁷⁰, деб ёзади. Бу билан чекланмасдан: “Ҳаммомларнинг саноғи қуйидагича: “Шифоия” ёнидаги ҳаммом; Зиёратгоҳ ҳаммоми; Тарноб ҳаммоми; Дарраи Занги ҳаммоми; Тувучи ҳаммоми; Чихлдухтарон ҳаммоми; Панждеҳ ҳаммоми; Файзобод ҳаммоми; Саидобод ҳаммоми”⁷¹, дея уларни бир-бир санаб кўрсатади. Бу далилни Бобур мирзо ҳам “Бобурнома”да тасдиқлайди⁷².

Самарқанд қалъаси баёнида Бобур мирзо: “Улуғбек мирзонинг иморатларидин... Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур”⁷³, – дея қайд этади. Ўз салтанатида улкан ободончилик ишларини бошлаб юборган Бобур подшоҳ салафлари изидан бориб ҳаммомлар қурилишига алоҳида эътибор берган. Чунки ўша пайтда Ҳиндистонда “ҳаммом йўқ”⁷⁴ эди. Бу юртда ҳаммом

⁷⁰ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1989. – Б. 66.

⁷¹ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1989. – Б. 68.

⁷² Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б.173.

⁷³ Ўша манба. – Б. 45.

⁷⁴ Ўша манба. – Б. 267.

маданиятини Бобур подшоҳ жорий этиб, расм қилган, деб ҳеч иккиланмай айтиш мумкин.

“Ҳиндустоннинг яна уч ишидан мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дафий эрмиш”⁷⁵, “...намози шом намози хуфтон орасида Дўлпур кўрғонига кириб, чароғ била Абдулфатҳ солғон ҳаммомни сайр қилиб...”⁷⁶, - деб ёзади. Бобур мазкур асарда яна бир ўринда: “Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг учида боғнинг жанубий тарафида (яъни Дўлпурдаги Нилуфар боғида) ҳаммомға ер тайин қилиб, ҳаммом ерини тузаттилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини кўпорғондан сўнг, ҳаммом тархини солғайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳрда ҳавз буюрдум”⁷⁷, деб қайд қилган. “Бобурнома”дан бу хил мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин, бизнингча, ҳаммом поэтик тимсолининг устозлар бадий ижодидаги инъикоси муҳимдир.

Ҳаммом таърифидаги шеърлар ўтмишда “ҳаммомнома” ёки “ҳаммомия” деб юритилган. Турк олими Огоҳ Сирри Лаванднинг ёзишича: “Шоирларнинг ғазалларида ҳаммом тасвирлари махсус ўрин эгаллаган. Каттароқ ҳажмда бўлган ҳаммом таърифидаги шеърларга “ҳаммомнома” ёки “ҳаммомия” номи берилган. Масалан, турк шоирларидан Набийнинг ва Махмед Алининг ғазаллари орасида, Жаъфарнинг “Хавоснома”, Вужудийнинг “Хаёл ва ёр” маснавийси муқаддимасида ҳаммомномаларга ўрин берилган”⁷⁸. Бундай шеърлар дастлаб форс-тожик адабиётида пайдо бўлиб, XIV асрдан кейин туркий тилда ижод қилган шоирлар томонидан ҳам ушбу мавзудаги шеърлар яратилган. Туркиялик адабиётшунос Искандар Полонинг ёзишича, “Ҳаммомномалар кўпроқ қасида шаклида яратилган. Лекин ғазал, китъа, маснавий, рубоий шаклларида битилганлари ҳам мавжуд... Ҳаммомномаларнинг аксариятида ҳодиса шоирнинг ҳаммомга келиши баёни билан бошланади. Бу ерда севимли маҳбубини кўриб, ҳайратга тушади ва шеърни шу гўзални

⁷⁵ Ўша манба. – Б. 275.

⁷⁶ Ўша манба. – Б. 316.

⁷⁷ Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 327.

⁷⁸ Огоҳ Сир Лаванд. Турк адабиёти тарихи. 1-жилд. – Анкара, 1984. – Б. 165.

мадҳ қилиши билан давом эттиради. Бундай шеърларда, албатта, “ҳаммом” калимаси ишлатилиб ҳатто, у радиф сифатида қўлланилган”⁷⁹. Искандар Поло ҳаммом мавзусида қалам тебратган шоирлар ижоди тўғрисида мулоҳаза юритаркан, Муҳаммад Фузулийнинг қуйидаги байтини мисол келтиради:

*Қилди у сарв саҳар ноз ила ҳаммомга хиром,
Шамъи рухсори ила бўлди мунаввар ҳаммом.*

Ҳаммом поэтик деталь ёхуд поэтик тимсол сифатида у буюк зотларнинг ижодида ҳам ўз аксини топганки, бу ҳолни кузатиб чиқамиз.

Ҳаммом тимсоли тўғрисида сўз кетганда кўпчиликнинг хаёлига дафъатан Навоийнинг ушбу маълум ва машҳур қитъаси ёдга келади:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Сенга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ –
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Навоий мазкур қитъада ёруғ дунёга келган ҳар бир кишининг комиллик касб этмоғи эҳтиёж даражасидаги зарурат деб уқтирган. Қитъада қиёсий ташбеҳ усулидан фойдаланган. Ҳаммом ўзида фоний дунё тимсолини инъикос этган.

*Ҳаммомга азм айлагач ул шўҳи ситамгар,
Ҳаммом юзи акси била бўлди мунаввар.*

Лутфийнинг мана шу матлаъ билан бошланувчи ғазали ҳаммом ҳақида бўлиб, олти байтли, тасвирга бой, воқеабанд. Ғазални ўқиш давомида байтма-байт ҳаммом манзараси ўқувчи кўз олдида намоён бўлиб боради.

*Гулдек танидин чунки арақ бўлди равона,
Ҳаммом гулоб иси била бўлди муаттар.*

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Лутфийнинг маҳоратига таҳсин айтиб, “...замон шуароси борча татаббуъ қилдилар (эргашдилар)”, дейди. Навоийнинг ушбу эътирофи бежиз эмас. Бобур ижодидаги ҳаммомга бағишланган шеърлар

⁷⁹ Поло И. Адабиётшунослик терминлари қомуси. – Истанбул, 2007. – Б. 186.

Лутфийнинг мана шу биргина ғазалида жамлангандек,
таъсирида яратилгандек таассурот уйғотади:

*Сув зайратидинким танига тегди дамодам,
Жоним бори сув бўлдию ҳолим даги абтар.*

*Эй кошки, мен бўлгай эдим олида ходим,
То васл туни бўлгай эди бизга муяссар.*

*Кавсар суйи, жаннат гули олтун, тароғ олғоч,
Хурлар келур эрдилар анга бўлғоли чокар.*

Лутфийнинг охию ўти, кўз ёшига ҳаммомдаги ўту сув
бас кела олмайди. Бу тасвир Бобур рубойида айнан
такрорланади:

*Бу Лутфининг охию ўти кўз ёшидандур,
Ҳаммомнинг ўтию суйи, туцмас анга бовар.*

Бобур ўзигагина хос бўлган ростгўйлик билан ёзади:

*Ҳаммомки, арк ичинда пайдо қилдим,
Соғинмаки, судин табарро қилдим.
Суд ушбу эмасмужим, тадбир била
Покиза баданларни тамошо қилдим.(182)*

Арқда, яъни ҳукмдорлар ошиёнида ҳаммом курдирдим.
Аммо мени бундан фойда топиб бойимокчи, деб ўйлама.
Покдомон бокира вужудларни бу тадбир билан тамошо қилиш
фойда эмасми ахир?! – дейди бу рубойида.

*Ҳаммомки, қилдим кўрунғизким, айём,
Ўхшатти анинг бори иши манга тамом.
Кўз ёшию кўнгул ўти бирла мендин,
Гулчехралар истабон юрийдур ҳаммом.(182)*

Бобурнинг ушбу рубойида ҳам маъно-мазмун
жиҳатидан Лутфийнинг юқоридаги ғазалида кўрган ҳолатимиз
намоён бўлади. Бобур ўзининг ҳолати билан ҳаммом ўртасида
яқинлик борлигини шоирона лутф билан шарҳлайди.
Рубойида маъшуқасига интилган ошиқ изтироблари жуда
таъсирчан ифодаланган. Бобур ўз давримда ҳаммом бунёд
этдим: унинг фаолияти менинг худди ишу коримга ўхшайди.
Менинг қалбим ёнади-ю, кўзим сув тўқади. Гулчехралар
шунинг учун ҳам ҳаммомга келишни исташади дейди.

Ҳақиқатан ошиқнинг қалби ўртаниб, ишқ оловида куйса, унинг кўз ёшланади. Ҳаммом ҳам ўту сув билан ишлайди. ошиқнинг ҳолати билан ҳаммомнинг фаолияти орасида ички нозик боғланиш бор.

Бобур мирзо яна бир рубойида:

Ҳаммомки, то маскани жонона эмиш,

Анда парилар ҳуснига девона эмиш.

Ул худ паридур борча мулозимлари ҳам,

Алқиссаки, ҳаммом парихона эмиш!(167)

Беш аср аввал битилган ушбу рубойида ҳозирги ўқувчи учун бирор бир нотаниш сўз ёки бирикмалар йўқ, мураккаб тушунча ҳам йўқ. Рубойи халқ орасида кенг тарқалган тасаввур асосида битилган. Яъни ҳаммомда инсу жинслар маскан куради, дейилади. Мана шу тасаввурдан бохабар ўқувчи шеър мазмунига тушуниб олади.

Юқоридаги ижод намуналарида маълум бўладики, Бобур ўзбек шеърлятида мавжуд *ҳаммом* поэтик тимсолидан унумли фойдаланган. Хулоса қилиб айтганда Бобур анъанавий тимсолларни янгича талқин этган ҳамда, шеърлятга янги поэтик образлар ва тимсоллар ҳам олиб кирган. Унинг шеърлятидаги *Ватан, байрам, тири нокомил, дунёи фарсуда, хазон япроги, жон, яхшилик, ҳаммом* кабилар ана шундай образлар сирасига киради. Гарчи бу тимсолларнинг Бобурга қадар ҳам элементар кўринишлари мавжуд бўлган бўлса-да, Бобур уларнинг янги қирраларини очди. Шунинг учун ҳам И.В.Стеблева: "...Бобур ғазалларида тимсолларнинг ўзига хослиги борасидаги хулосалар туркийзабон мумтоз шеърлятнинг бутун тимсоллар тизимини ўрганишнинг бир бўлаги ва дастлабки босқичи деб қаралиши керак"⁸⁰, дейди.

Форс шеърлятида кенг қўлланган ва нисбатан узоқ тарихга эга бўлган *гул ва булбул, шаъм ва парвона, васл ва ҳажр, май ва майхона, соқий ва зоҳид, соч, кош, кўз, зулф* каби рамз, тимсол ва образлар Бобур ижодида янгича сайқал топди, янгиланди.

Май ва майхона, кўнгил, оҳу, риндфеъл киши ва зоҳид, сабо сингари тимсоллар асосан ёзма адабиётга хосдир. Улар

⁸⁰ Стеблева И.В. Смантика газелей Бабура. – Москва: Наука, 1982. – С. 102.

Бобур ижодида ўзига хос талқин этилган. Умуман олганда, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиёт минг йиллар мобайнида муштарак ришталар билан боғланган.

Бобур шеърляти, албатта, муайян анъаналар негизидан раванк топган. Бироқ Бобур ижодида анъанавий шеърлардан фарқли ўларок, лирик қахрамон қиёфаси жуда ҳаётий ва у қўллаган тимсоллар мавҳум эмас, балки нисбатан реаллашди ва конкретлашди.

УЧИНЧИ БОБ

БАДИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИ ВА ШОИРЛИК МАҲОРАТИ

БОБУР ШЕЪРИЯТИДА БАДИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИ

Ижодий услуб замон, маданий муҳит ва адабий анъаналар билан боғлиқ тушунчадир. Унда ижодкорнинг индивидуал характери, дунёқараши билан акс этади. Услуб замон таъсирида, ижодкор шахсидаги янгиланишлар асосида ўзгариб боради. Замон, давр услубидан фаркли ҳолда ижодкорнинг ўз шахсий услуби ҳам бўлади⁸¹.

Бобурнинг шеърларида намоён бўлган ифода услуби унинг шахси, дунёқараши билан бевосита боғлиқдир. Чунки ҳар бир ижодкорнинг ҳаётга муносабати, воқеликка ёндашиш, давр ва замон муаммоларини мушоҳада этишида унинг шахсияти, ўзига хос олами намоён бўлади. Бобур воқеликка мавҳум эмас реал ёндашади. У таҳайюл куч-қувватини ҳаёт сир-асрорини очишга йўналтиради. Шунинг учун унинг шеърлари одамни ҳаётдан узилиш ёки четлашишга эмас, дилдан унга боғланиш, ҳаёт зарбаларини мардона туриб енгиш, ҳар қандай вазиятда ҳам маънавий кучсизликка ён бермасликка рағбатлантиради.

Профессор А.Ҳайитметов “Навоий лирикаси ва янги давр поэтикаси” мақоласида ўрта асрлар ўзбек шеърлятидаги асосий услубларни куйидагича тасниф қилади:

1. Туркона услуб.
2. Классик услуб.

Унингча: “Классик услубнинг шаклланиши анча олдин – Рабғузий ва Хоразмий даврларидан бошланган бўлиб, Лутфий ижодиётида ўз такомилнинг олий нуқтасига етди. Бобур шеърлятини эса, классик услубнинг янги босқичи сифатида баҳолаш мумкин”⁸².

⁸¹ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент, 1995. – Б. 13.

⁸² Ҳайитметов А. Навоийнинг ижод олами. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 63.

Бобур шеърятининг ўзига хос реалистик хусусияти унинг ғазал ва рубоийларида аниқ кўриниб туради. У шеърларида бадиий тилнинг таъсирчанлиги, самимийлиги ва рангдорлигини оширишга эришади, ҳеч қачон сунъийлик, китобийлик ва баландпарвозликка берилмайди, халқ тили бойлиги, ундаги сўзларнинг гўзал жозибасини кўрсатишга муяссар бўлади.

Мақсуд Шайхзода таъкидлаганидек: “Ҳаёт, давр, воқелик кўп ҳақсизликларга, қайғу-ғам ва ғуссаларга тўлгандир. Бироқ, шоирнинг вазифаси булардан кўз юммай, бу ҳолатларни намоён қилиш билан бир қаторда, халққа, инсонларга ҳаёт шодлиги, бахт орзуси, умид ёруғи келтиришдир”⁸³. Бу жиҳатдан Бобур шеъряти ибратдир.

Бобурнинг энг кичик ғазали тўрт байтли, энг каттаси саккиз байтдан ошмайди. Бобурнинг нашр этилган девонидаги ғазалларнинг аксарияти олти байтлидир. Девонда 3,4,7,8 байтли ғазаллар мавжуд бўлгани ҳолда, кўпчилиги (73 таси) беш байтдан иборат. Девонда тўққиз байтли ғазал ҳам бор. Мазкур ғазал Навоийга татаббуъ қилиб ёзилган. Девондаги бир ғазал ўн байтдан иборат. Ғазал мажлиси тараб тасвирига бағишланган. Ушбу ғазал:

Туно кун бирла бу тун мажлиси асру хуш эди,

Мажлис аҳли бори дилхоҳу бори дилкаш эди,—

матлаъи билан бошланади. Ғазалнинг кейинги байтлари куйидагича:

Борининг сўзи эди хўбу латифу рангин,

Не парижону не бемаънию не чирмаш эди.

Яхши май йўқ эдию нашъаи май яхши эди,

Нохуш эл йўқ эдию асру ҳавоийи хуш эди.

Бори аҳбоб эди ҳозир, бори асбоб эди жамъ,

Созу хонанда била нуқду майи бегаши эди.

Гоҳ нурханда эди эл, баса, сахушлуқтин,

Мастлигдин яна гоҳ эл кўзи тўла ёш эди.

⁸³ Шайхзода М. Устоднинг санъатхонасида... // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1966. №7. – Б. 180.

*Барча таъзим қилиб бир-бирини мастона,
Гоҳ бошита оёқ эрди, гоҳ оёқта бош эди.*

*Тун ярмигача бу навъ эди-ю, ондин сўнг
Мажлис аҳлининг иши ҳар сориға тарқаш эди.*

*Мен иликдин бориб эрдим, тутуб илгимни биров-
Мени уйғотди, кўз очтим эса, ул маҳваш эди.*

*Тортиб илгини, қучуб бўйинини, оғзини ўтуб,
Тонггача иш эрди, не хуш ўйнаш эди.*

*Бобур ар ҳарза деди, мажлис эли, айб этманг,
Карам айланг; ани маъзур тутунг, сархуш эди. (148-149)*

Ғазал ҳикоя услубига яқин тарзда ёзилган. Унда на хикмат, на фалсафий фикр, на ахлокий, на маърифий ўғит бор. Ғазалда айтарли шеърӣй санъат ҳам қўлланмаган. Лекин унда ҳаётнинг бир парчаси ёки маълум бир манзараси худди рассом мўйқалами билан тасвирлаб берилгандай туюлади. Ҳаётсеварлик, ҳаёт лаззати ва шодликларига интилиш руҳи билан битилган мазкур шеър муаллиф қатнашган бир зиёфат ва хурсандчилик “мажлиси”ни ўқувчи тасавурида аниқ жонлантиради.

Бобурнинг турмуши саргузаштларга ниҳоятда бой бўлган. Унинг ҳаётида шодликдан кейин ғаму ҳасрат, хотиржамлик ортидан хавотир, ташвиш ва таҳлика эргшиб келаверган. Бундай пайтларда у баъзан нима қилишини, қандай қатъий бир қарорга келишини билолмай қийналган:

*Бу ғамда менки, ишим фикрини не навъ этайин?
Не ерда сокин ўлай, не қилай, қайн кетайин? (108)*

Табиийки, шодлик, ғам-ташвиш, хавотир, таҳликаларнинг занжир ҳалқалари каби боғланиб келиши шоир кўнглига қайғу ва изтиробларни солган. Унинг хаёлида ғам билан бошланган кундуз тунга уланган ёки аксинча:

*Кундуз ўлса, тунгача айтайму бепоён ғамим,
Кеча бўлса, тонгга тегру ҳоли зоримниму дей?*

Шоир ҳижрон азобида тонгни каршилар экан, жуда таъсирчан бир гап билан шеърни тугаллайди:

Бобур, ул ойнинг қуёшдек орази ҳижронида

Тонгга тегру ҳар кеча юлдуз саноримниму дей?(139)

“Кеча юлдуз санаб ...” – халқ оғзаки тилидаги бу ибора психологик ҳолатни очади. “Зор” – “беқарор” – “хумор” сўзларига “санор” феълнинг қофия қилиниши ҳам “бепоён ғам” ва “ҳоли зор”ни жонлантиришга хизмат қилган. Бу эса Бобур шеърлари деярли ҳамма пайт фикр ва туйғу, дард ва самимиятга асосланганидан далолат беради.

У кўп ҳолларда оригинал қофиялар топишга интилади, масалан: “ўтру” – “парирў” – “айру” – “уйку” – “дегру” – “асру”. Яна бир ғазалида “илгидин” сўзини радиф қилиб қўллади. Мумтоз шеърятда бу жуда кам учрайди.

Сўзни ўз ўрнида қўллаш, аниқ бир мақсад асосида такрорлаш шоир шеърларида мавзуни ёрқин ёритишга хизмат қилади. Беш байтли бир ғазалидаги мисраларни назардан ўтказайлик:

Гофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ганимат тут!

Вақти айш эмас боқий, ол чоғир, кетур, бот тут!

Бобурнинг лирик қахрамони ҳаёт завқ-шавқи ва гўзалликларини гўёки ҳаётнинг ўзи орқали тасдиқлайди. “Гул чоғи” – бутун оламини гул-чечакка буркаган баҳор фасли демак. Аммо умр сингари баҳор ҳам ўткинчи. Буни билиш эса айни пайтда умрнинг ғаниматлигини англашдир. “Вақти айш” ибораси “чоғир” ичиш кайфу сафоси билан бир қаторда ғафлатдан халос бўлган кўнгли боқийлик суруридан бебаҳра қолмаслигини изохлайди. Шунингдек, шоирнинг насиҳат деб номлаган фикрлари ҳам ҳеч эскирмайдиган ва ҳар ким ҳамма вақт ёдда тутиши лозим бўлган ҳақиқат мазмунига эгадир:

Бу насиҳатим тингла: не бўлур киши ёнгла,

Не бўлур экин тонгла; сен бу кун ганимат тут!

Гофил ўлма давлатта, ўзни солма меҳнатта,

Тангри берур албатта, давлат иста, ҳиммат тут!

Хуштурур висоли ёр, анда бўлмаса дайёр,

Бўлса васл беагёр давлату саодат тут!

Чиндан ҳам эрта ё индин нима бўлади, кимнинг бошига қандай савдо тушади – буни ҳеч ким билмайди. Ҳаётдаги

ушбу мавҳумликдан умрнинг ҳар лаҳзасини мазмунли ўтказиш билан бартараф этиш лозим, дейди Бобур. Унингча, “ғам черики” қанчалик сонсиз-саноқсиз бўлмасин, бода ва жом билан ҳам уни мағлуб қилиш мумкин:

*Ғам черики беҳаддур, чораси будур, Бобур,
Бодани кўмак келтур, жомни ҳимоят тут!(36)*

Ушбу ғазал композицион жиҳатдан жуда пухта. Ундаги бирорта сўзни ҳам ўрnidан қимирлатиб бўлмайди, жуда осон ўқилади ва улар таъсирчанлигидан қалбга сингиб кетади. Шаклини ўзгартириб ўқилса, янада енгил мисралар ҳосил бўлади:

*Бу насиҳатим онгла,
Не билур киши ёнгла,
Не бўлур экин тонгла,
Сен бу кун занимат тут.*

Аксарият мумтоз шоирлар ўз шеърларида феъл сўз туркумидан имкон борича камрок фойдаланишга ҳаракат қилишган. Бобур эса бир феълнинг турли-туман маъно товланишларини бера билган ва гоҳо улар воситасида кочириклар, сўз ўйинларини ҳосил этган.

*Ҳажр ўлтурди мени, англасам эрди мунча,
Дўстлар, ёрдин айрилмас эдим ўлгунча.(122)*

“Ҳажр ўлтурди”, “англасам эрди мунча”, “ёрдин айрилмас эдим ўлгунча” – булар феълли сўз бирикмалар.

*Секритиб елдурганида сарви тавсанига кўз солинг,
Ёйқолиб йўл юруса, сарви хиромонин кўрунг.(74)*

Бунда ҳолат ва ҳаракат “секритиб елдурганида”, “ёйқолиб йўл юруса” кўшма феъллари орқали ёритилган.

Бобур барча жанрдаги шеърларида поэтик тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланган. Атоқли шарқшунос Э.Бертельс, ғазалнинг шаклигина эмас, мазмуни ҳам анъанавий қонун-қоидаларга бўйсунганини таъкидлаб, мазкур лирик жанр Бобурнинг маънавий эҳтиёжи ва қалб оҳанглирига мувофиқ келганлигини қайд қилади⁸⁴. Шунинг учун Бобур шеърларидаги бадий санъатлар ҳам ўзига хос бир

⁸⁴ Лирика Бабура. (перевод Льва Пеньковского), предисл Бертельса. – М, 1943. – С. 5.

табийлик касб этган. Чунки Бобур устози Алишер Навоий изидан бориб, шеър ёзишда “санъату ранг”ни эмас, балки дард ва сўзни олдинги ўринга кўйган.

Маълумки, илми бадеъга оид китобларда 80 дан ортиқ шеърини санъат кўрсатилган. Мақсуд Шайхзода Шарк шоирлари кўллаган бу санъатларнинг сони юздан зиёдлигини қайд этган. Мумтоз шоирларнинг маҳорати бадиий тасвир воситаларидан қандай фойдаланишига қараб ҳам белгиланади.

Ўринли ишлатилган халқ мақол ва иборалари, ийҳом, тазод, ташбеҳ ва гўзал тажнислар ифоданинг гўзал ва таъсирчанлигини таъминлайди. А.Абдулхамидов ёзганидек, “...Бобурнинг ҳар бир ғазали, байтлари ва мисралари ўзаро узвий боғлиқлиги билан ишлатилган ҳар бир сўз ранго-ранг маъно ифодалай олиш хусусиятига кўра шоир поэтик маҳоратига тўла хизмат қилган”⁸⁵.

Бобур ғазал ва рубойларида *ташбеҳ*, *тажнислар* ҳам юксак маҳорат билан кўлланади. Уларда тажнис санъатининг “*тажниси томм*”, “*тажниси ноқис*”, “*тажниси музаййал*”, “*тажниси лоҳиқ*” каби турларидан фойдаланилади.

*Келтурса юз балони ўшал бевафо манга,
Келсун, агар юзумни эвурсам, бало манга.*(29)

Юқорида икки ўринда келган “юз” сўзи уч хил маънони аниқлатади. Биринчи мисрадаги “юз” сон маъносини билдирса, иккинчи мисрадаги “юз”нинг мазмуни: юзумни бурсам ёки воз кечсам. Байтнинг иккинчи мисрасидаги “юз” сўзида *тажнисдан* ташқари, *ийҳом* ҳам бор.

*Соз айлаб бир нишотангез чанг, эй дилрабо,
Бенаво кўнглумни ғам чангинин озод айлагил.*(77)

Бу байтда “чанг” сўзи икки хил маънода ишлатилган, яъни дилрабонинг мусиқий асбоби чанг ва ундан таралган оҳанг билан кўнгишни ғам чангу ғуборидан озод айлаш. Шоирнинг тажнислари кетма-кет тизилса, манзара янада бойиб, кенгаяди:

*Ғайр тоши захмидин дардимни изҳор этмадим,
Ичтаги тинҳон ғамим тоштин налудор этмадим.*(83)

⁸⁵ Абдулхамидов А. Бобур ғазаларининг поэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 4. – Б. 14.

Биринчи мисрада “тош” сўзи жисм маъносини билдирса, иккинчи мисрадаги “тоштин” сўзи ошкор, сиртдан, ташқаридан маъноларини англатяпти. Чунончи шоир ичимдаги пинҳона ғамимни ошкора қилмадим, деган.

Дўстлар, кўнглумдагин қабрим тошига ёзгасиз

Токи бирдек бўлгай ул ой ишқида ичим, тошим. (84)

“Тош” сўзи орқали байтда ҳам *тажнис*, ҳам *ийҳом* санъати қўлланган. Иккинчи мисрадаги “тош” сўзининг маъноси зоҳир, ташқаридир. Бу санъатлар шоирга қисқа жумлаларда чуқур мазмунни ифодалашга йўл очган⁸⁶.

Ёглигинг токим юзу кўзунгга тегмиш, бордурур

Юз менингдек зору юз минг мен киби бемор анга. (32)

Ёрнинг юзи, қоши, холи ёки лаб ва дудоклари ошиқ дилида ҳар турли фикр ва хаёллар уйғотганидек, унинг бошидаги рўмоли ҳам турли-туман фикр-мушоҳадаларга сабаб бўлган. Ошиқ маъшуқанинг юзу кўзига “тегмиш” рўмолга ҳавас билан қарар экан, “Юз менингдек зору юз минг мен киби бемор анга”, – дейди. Қуйидаги байтда “юз” сўзи мазмуни янгиланган:

Очмагай кўзини то сўкмакка озгин очмагай,

Юзини кўрсатмагай то юз жафо кўрсатмагай! (135)

Ёр васфини куйлаб кўнгли тўлган шоир шундай дейди:

Бобур, ул гул кўида булбул киби топтинг мақом,

Бир навое рост қил мундоқ мақоминг борида. (28)

Бу байтда “мақом” сўзини у икки хил ўринда икки хил маънода қўлайди: биринчи мисрада булбул каби “оҳанг” топдинг дейди, кейинги мисрада “мақом” сўзи ўрин, жой маъносида келади. Бобур ўз шеърларида омоним ва омофон сўзларни қўллаб, улар воситасида оҳангдор байтлар битади:

Қошингдин мени ўқдек ташлар учун,

Янги ойдек қошингни ё қилибсен. (88)

Шу байтнинг ўзида *таносиб*, *тажнис*, *ийҳом*, *ўхшатиш* ва *китобат* санъатлари қўлланган. *Таносиб* санъатидан фойдаланган шоир бир-бирига яқин маъноли сўзларни, образларни байтда мутаносиб равишда тизади:

⁸⁶ Адизова И. Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008. – Б. 29.

*Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдан қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен ондин бир сўрорим бор.*

Таносиб санъатида бир байтга ёки мисрага тўпланган сўзларнинг мажозий, кўчма маънолари ҳам бўлиши керак. Бу байтда лаб, бағир, қон сўзлари қизил ранги орқали бир-бирига алоқадор. Иккинчи мисрадаги лирик қаҳрамоннинг холи ёмонлиги сабаби биринчи мисрада изоҳланади. Юқоридаги байтда *муболага*, *зулқофиятайн*, *ийҳом* санъатлари ҳам қўлланган. Иккинчи мисрадаги “сўрорим” сўзи икки хил: сабабини бир сўраб биламан ёки бўса олишим бор маъноларида келиб, *ийҳом* санъатини юзага келтирган. Ушбу ғазалнинг мақтаёсида ҳам боғлиқ сўзлардан *таносиб* санъати пайдо бўлган :

*Фигоним ошти булбулдин, гами йўқ зарра бу қулдин,
Басе, Бобур, ўшал гулдин кўнгулда хорхорим бор.*(49)

“Булбул”, “гул”, “хор” (тикон) сўзлари мантиқан бири бирига боғланиб *таносиб* санъатини ҳосил қилган. Бобур бадий санъатлардан, энг аввало, мазмун-маънонинг бутунлиги, чуқурлиги ва таъсирчанлигига эришиш учун фойдаланади. Шунинг учун унинг шеърларида сўз, фикр ва мисраларнинг ўзаро боғланиши ва мутаносиблигида ҳеч пайт сохталик, зўракилик сезилмайди.

Юқорида қайд қилгандек, Бобурнинг жуда кўп ғазаллари ёр васфига бағишланган ёхуд бевафо ёрдан нолишга қаратилган. У бундай ғазалларида, айниқса, бадий санъатлардан юксак маҳорат билан фойдаланади. Шоирнинг:

Не кўрай тўбони, қадди хушхироминг борида?!

Не қилай сунбулни, хатти мушкфоминг борида?! – матлаъли ғазали унинг ёр васфини таъриф–тавсифловчи шеърларидан бири саналади.

Иккинчи байтда таъриф–тавсиф яна ҳам кучайтирилади:

Ким Хизр суйин оғизлагай лабингнинг қошида?!

Ким Масиҳ алфозидин дегай каломинг борида?!(27)

Шоир ҳар икки байтда ҳам *талмеҳ* санъатидан фойдаланади: “тўби” – жаннатий дарахт, “сунбул” – қора тусли хушбўй ўсимлик (садарайхонга ўхшашлиги бор); “Хизр” – “Қуръон”да қайд этилган авлиё; “Масиҳ” – Исо

алайҳиссалломнинг сифати; “Хатти мушкфом” – дудоклар устидаги андак кўзга ташланадиган қора муаттар мўй.

Шоир маънони кучайтириш ва оҳангдорликни ошириш учун “Не кўрай – Не қилай”, “ким Хизр – ким Масиҳ” дейди. Хизр сувию лаб, Масиҳ лафзи билан ёр нутки ўзининг ҳаётбахшлик хусусияти ила ички боғланишга эга.

Куйидаги байтда:

*Хати лабига туюш бўлса, эй кўнгул, не ажаб-
Ки, Хизр чашмаи ҳайвонга раҳнамоедур.*(39)

Шоир ёр лабини чашмаи ҳайвон (оби ҳаёт)га муқояса қилиб, лаб устида мўй бўлиши ажабланарли эмас, дейди. Чашмаи ҳайвон – абадий тириклик сувиға эса Хизр раҳнамолигида эришилади. Шеърятда оби ҳаётга етиш Хизр алайҳиссалом билан боғлиқликда талкин этилади. Бобур куйидаги байтда ҳам *талмех* санъати ишлатади.

*Қошинга кўп бора олмон, нетай, аролиқда,
Ёшим тишинг дуридин айру баҳри Уммондур.*(43)

Қандоқ қилайки, ҳузурингга кўпдан бери бора олмайман: тишларинг дурларидан кўз ёшларим ўртадан иккига ажралиб, баҳри Уммонни ҳосил қилган. Маълумки, дур улкан ва теран уммонда бўлади. Бу байтда муболагани кўриш мумкин.

*Кўнглумга дард келгали ҳам бўлди қоматим,
Қаддим магарки “дард” ёнидаги “дол”дур.*(45)

Вужудга дард илашгач, қомат эгилиши – ҳам бўлиши, бу ҳолнинг “дард” сўзидаги “дол”ҳарфиға қиёс этилиши – ҳам жожеий, ҳам ажиб бир ҳолат. Биринчи мисрадаги “дард” сўзи “қасаллик” маъносида бўлса, иккинчи мисрада “дард” билан “дол” сўзларининг ёзилишига ишорат қилинади. Бу шоирнинг *китобат* санъатидан моҳирона фойдаланганидан далолат беради. Ушбу байтда *Китобат* санъатидан ташқари сўз ўйини ҳам бор.

Ҳарфий санъатлар ёзма адабиётга хосдир. Шарқ адабиётида араб алифбоси ва ундаги ҳарфлар шаклидан фойдаланиб, ҳарф санъати яратиш кенг тарқалган. Шоирлар адл қоматни “алиф”, буқилган белни “дол” ҳарфиға ўхшатишган. Бобур ҳам шеърятдаги мавжуд анъаналарга асосланиб, ҳарфий санъатлар яратишга, уларга янгича мазмун, янгича сайқал беришга эришган. Масалан:

Заъфлиқ жисмим била бу нотавон кўнглум аро,

Дард ёр эрканга ушбу эзма қаддим долдур.(44)

“Тазод” арабча сўз бўлиб, у бир-бирига зид, тескари икки ҳолатни, қарама-қарши фикрни қўйишни билдиради.

Мендин ўзга хасталарга лаълидин дармон берур,

Мен берурмен жону ул умр ўзгаларга жон берур.(48)

Шоир бу байтда тазод усули орқали ошиқликнинг “заволи”ни баён этишга эришган. У кўпгина ғазал ва рубоийларни шу усулда ёзган. Юқоридаги матлаъ билан ва “Кимки бўлғай сен киби оламда дилдори анинг” мисраси билан бошланган ғазал бунга мисол бўлиш мумкин.

Гул жамолин ёнқон ул гулнинг ики райҳонидур,

Гунча сиррин очқон ул икки лаби хандонидур.(50)

Бу байтда суратий ташбеҳ – истиоравий ташбеҳ мавжуд. Байтдаги “гул” сўзлари икки хил маънода қўлланган: биринчисида “ёр” назарда тутилган бўлса, иккинчисида “гул жамолин” бирикмасида “гул” сифатлаш бўлиб келган. “Ики райҳонидур” деганда шоир ёнинг юзидаги икки зулфи назарда тутилган. Бобур шеърларида мураккаб истиоравий ташбеҳларни ҳам қўллаган:

Олида гўйин кўрунг, илгида чавгонин кўрунг,

Юзида зулфи била гўйи занахдонин кўрунг.(74)

Унинг “Ортуксен” радифли ғазали ҳам ёр васфига бағишланган. Ушбу ғазалнинг сўнгги икки байтини кўздан кечирамиз:

Қадам ранжсида қил кўнглум учун, эй ёрнинг ўқи,

Менинг бу нотавон кўнглумга чун дармондин ортуксен.

Ўқ-ёй, новак, камон, пайкон детали шеърятда қадимдан мавжуд. Лекин Бобур уни янгича талқин этиб, муболагани нғроқ даражасига олиб чиққан.

Иқомат чунки қилдинг, Бобуро, ул ҳур кўйида,

Мақоминг равзадин авло, ўзунг ризвондин ортуксен.(90)

Ҳурнинг маскани жаннат. Бобур ҳурнинг кўчасида яшаб қолди. Чунки у ҳурнинг манзилини равзадан афзал деб билади. Ҳурнинг масканида иқомат қилувчи эса ризвондан ортиқ. Бу каби бир-биридан таъсичан ташбеҳлар Бобур ғазалларида кўп учрайди.

Шеърӣ санъатлар ичида “мурожаат” ёки “иншо” санъатининг ҳам ўз ўрни бор. “Мурожаат” арабча сўз бўлиб, бировга қарата айтилган гап, қилинган даъват, чақириқ ва шу каби маъноларни англатади. Бобур шеъриятида ҳам бу санъатга мисол бўладиган гўзал байтлар мавжуд:

*Жамолнинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлгай, висолинга мени дилхаста етгаймен!*(100)

Бобур рубойларида ҳам бадиий санъатлар бир-бирига боғланиб келади:

*Ҳар вақтки кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, соғингайсен ўзумни.
Васлинг била кўнглумни Худой айлаб шод,
... ёрутти юзунг била кўзумни.*(209)

Бу рубойнинг дастлабки байтида шоир *ийҳом* санъати воситасида “Ҳар қачонки менинг сўзимни (қуйиб-ёнишимни) кўриб, яъни ёзган нарсаларимни ўқисанг, албатта мени соғинасан”, деган фикрни илгари сурган. “Васл”, “шодлик” ва “ёруғлик” сўзлари ўртасида эса ички маънавий боғланиш бор.

Бобур “Қаро зулфинг”, “Хаттинг аро узоринг” ғазаллари зулқофиятайн санъатига асосланган бўлса, унинг “Ёз фасли”, “Қаду хаттинг” ғазалларида *лаф* ва *нашр* санъатидан фойдаланилган.

Шунингдек, шоир шеърларида *ирсоли масал* санъати, халқ ижодига хос лутфкорлик, қочирик ва сўз ўйинлари, мақоллар мавжуд. В. Зоҳидов бу хусусда сўз юритар экан: “Бобур уларни муваффақиятли равишда танлайди, предметнинг моҳияти ва катта ижтимоий масалалар билан боғлайди. Шундай қилиб, улардан кўпинча ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим хулосалар чиқаради”⁸⁷ дейди. Бобур узок асрлар давомида турмуш тажрибасидан ўтган, халқ донишмандлигини ўзида мужассамлаштирган мақол, матал, ҳикматли сўзлари таъсирланган ҳолда ўзи ҳам кўплаб афористик характердаги мисра, байт, ибора, ҳатто, яхлит

⁸⁷ Зоҳидов В. Бобирнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси. Бобирнома. – Тошкент, 1960. – Б. 25.

бошли рубойлар ижод қилган. “Ҳаргиз рост келмас ишк донолиғ била”; “Ким етар мақсадға ҳам ким бўлса ул бедорроқ”; “Ҳар кимки вафо қилса, вафо топкусидур” мисралари билан бошланувчи шеърлар унинг шундай рубойлари сирасига киради. Унинг “Бировниким, бировдан кўнгли қолур”; “Ажабким, мендин, эй дилдор, тўйдинг”; “...хор этма ўзунгни”; “Неча мени жаврдин ер бирла яксон қилғасен” каби маснавийлари тўғрисида шундай дейиш мумкин.

Бобур халқ тилига хос турли сўз ва ибораларни ёзма тил истеъмолига олиб кирган. Бу сўз ва ибораларнинг аксарияти Фарғона лаҳжасига хослигини алоҳида таъкидлаш зарур. Мисол учун: “чечанлар” (чаққонлар, мохирлар), “қаттолду” (золимду, бераҳмду), “чиқишмоқлик” (келишиш, муроса қилмоқ), “оғрик” (бемор, касал), “эй бедард”, “Худо кўрсатмағай”, “кўз олдуриб”, “кўймоғумду этагинг”, “аёқ етганча кетгаймен”, “кўзумдин учти уйку”, “бу беш кун умр”, “эмди топмағай гардимни”, “кўзумни қорартқон”, “Бўлубтур ишқинг ичра гарчи хасдек жисми Бобурнинг”, “Кўзидин ул қоши ё гарчи мени солди йироқ”, “Хуш улки, бир киши кўзум йўлида эрканда”, “Севинчи!”, деб югуруб етсаким: – “Фалон келди!” ва ҳоказо.

Бобур ўзи хуш кўрган сўз ва сўз бирикмаларини такрор-такрор ишлатган. Масалан: “Бошимни олиб, эй Бобур, аёқ етганча кетгаймен” – “Бошини олиб бир сориға кетса киши” – “Бошни олибон ҳар сори кетмак мушкул”.

Бошимни олиб қай сориға кетгаймен? (183)

Бошимни олиб бир сориға кетгаймен!

Шоир ушбу иборани қайта-қайта қўллайди. Чунки айна ибора унинг аҳволи руҳиясини аниқ ифодалайди. Таъкидлаганимиздек, Бобур шеърларида ўқувчи эътиборини жалб қиладиган, маънони кучайтирадиган қайтариқлар кўп. Масалан:

Олғали жонимни ҳижронга ҳавола қилди ёр,

Кўйма ҳижронга, ажсал, жонимни ол Тенгри учун! (101)

Бобур сўз ўйинларига жуда мохир:

*Сиҳи қадларга, Бобур, ошиқ ўлсанг,
Бурунроқ кўзлагайсен дорларни.(138)*

Яъни қадди келишган нозанинларга ошиқ бўлсанг, Бобур, олдиндан дорни кўз олдинга келтириб қўй, – дейди. Шунинг учун профессор Х.Қудратуллаев: “Бобур муҳаббат, висол, ҳажр тушунчаларини диалектик бирликда деб билади”⁸⁸ дейди. Бобур ҳам бошқа шоирлар сингари ҳажрсиз висол лаззатини тўла англаш мушкул, деган хулосага келади:

*Гарчи оламда висол айёми дилкашдур, ахий,
То билингай васл қадри ҳажр ҳам хушдур, ахий.(278)*

Бобур ғазал ва рубойларидаги бадий тасвир воситалари, шеърӣ санъатлар, тасвир услуби унинг юксак бадий маҳоратидан дарак беради.

Ранг адабиётнинг воситаларидан бири саналади. Шоир айрим шеърларида ранглар орқали ўз хис-ҳаяжони, кўнглида кечаётган жараёнларни ифодалайди. Иқтидорли шоир рангларни гапиртиради. Ранглар тилга кирганда эса сўз тежаллади ва шоир айтмоқчи бўлган фикр ўзининг аниқ ифодасини топади.

Маълумки, шеърятда азалдан ишк мавзуи бевосита ҳижрон ва айрилиқ хис-туйғулари орқали акс эттирилади. Бу Шарқ шеърятда айниқса, ёрқин ифодаланади. Таъкидланганидек, Бобур лирикасида ҳам ҳижрон мотиви алоҳида ўрин тутади. Шоир ҳижрон мавзусини қаламга олар экан, *сариқ* ранг қайта ва қайта, турли товланишлари билан намоён бўлади.

Ҳижрон Бобур учун шоирона хаёлот билан ўйлаб топилган ҳол эмас. Бобур учун ҳижрон қисматга айланган. Уни қисмат диёридан айириб, ҳижронга солган.

*Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди?!(278)*

Шоир “...юз қаролиқ бўлди,” яъни уятли иш бўлди, шармандалиқ бўлди, дейди. У ўзини оқлашга уринмайди.

⁸⁸ Қудратуллаев Х. Бобурнинг адабий эстетик қарашлари. – Тошкент, 1983. – Б. 39.

Бобур ранг-тусни билдирувчи “қаро” сўзини янги бир мазмунда талқин этади.

Бобур ўзи таъкидлаганидек, “Хазон яфроғи янглиғ” булоғидан айрилди, яъни хонадонидан ва дўст-биродарларидан айрилди, эл-юртидан айрилди. Шунинг учун Бобур шеърлятидаги ҳижрон мотивлари табиий ҳол, унинг асл ҳасби ҳолидир. Ҳатто шоир уни бир тимсол даражасига кўтарган ва “шахслантирган”. Ҳижрон Бобурнинг асосий ғаними ва уни доимий равишда қийновчи шафқатсиз муҳолифидир.

Ҳижрон ғамидин заиф жоним сўлди,

Гурбат алами бирла ичим қон бўлди.

Юз шукурки, мунча йилги ғам бирла алам

Роҳат била иниратқа мубаддал ўлди. (207)

Бобурнинг аксария рубойлари асосида айрилиқ ва ҳижрон туйғуси ётади. Лекин Бобур Навоий йўлидан бориб, ёлғиз ёрдан жудолик аламларини кўйлаш билан кифояланмайди, балки бу ҳисга диёр фироқини ҳам уйғунлаштириб, мавзунинг қулочини ёзади⁸⁹.

Ҳар қандай айрилиқ тури кўнглини синдиради. Ёрдан жудолик, яқинлардан, молу давлатдан айрилиш ҳамиша оғир. Лекин ватандан айрилиш бениҳоя азоб. Ватан ҳижрони барча жудоликларни ўзида мужассам этади. Энг оғир ҳижрон ватандан узокдалиқ ёки юртдан жудо бўлишда эмас, балки ватанга қайта олмасликда. Бобур Ҳиндистоннинг куйдираётган иссиқ хавосидан ҳар бир олаётган нафасида ҳам ватанни ҳис қилади, ватани ёдга тушади:

Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглумда ғам ҳар сў

Оқар сувнинг фироқидин кўзумдин ҳар дам оқар су(в). (278)

Ватан ҳижрони юртидан узокдалиги боис Бобур қалбига кўчган. Ватан энди унинг қалбида мустаҳкам жойлашган. Бобурнинг қалбини ўртаган ватан ҳижрони, унинг шеърларида акс-садо беради:

Ҳижрон қафасида жон қуши рам қиладур,

Гурбат бу азиз умрни кам қиладур.

⁸⁹ Навоий ва ижод сабоқлари. (масъул муҳаририлар В.Зоҳидов, А.Ҳайитметов). Ҳаққулов И. Анъана ва маҳорат. – Тошкент, 1981. – Б. 96.

*Не навъ битай фироқу гурбат шарҳин-
Ким, кўз ёши номанинг юзин нам қиладур. (160)*

Инсоннинг ҳис-туйғу, ҳолатлари қандай рангларда кўринади? Биз ҳис-кечинмаларимизга хаёлан шу тарзда ранг берамиз. Жумладан, ҳижроннинг ранги қандай бўлар эди? Агар ёмонликни қора рангда ёки ҳижолатга тушишни қизарган рангда тасаввур этсак, ҳижронни сарғайган рангда кўраамиз.

Алишер Навоий 7 байтли мустанзоди мактабсида:

*Ҳажринда юзи сарғарибон дам ура олмас, бечора Навоий,
Гўёки хазон фаслида беварғу наводур, ул булбули гамнок. –*

деса,

Бобур ҳам:

*Хазон яфроғи янглиг гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лола рух, бу чехраси зардим. –*
мактабси билан бошланувчи ғазалида туйғу-кечинмаларини ранглар воситасида ифодалайди. Ушбу ғазал А.Қаюмов, С.Ҳасановнинг “Бобур ижодиёти” монографиясида атрофлича таҳлил этилиб, жумладан: “...ошиқнинг айрилиқ дардида сарғарган, хазон бўлган юзи маҳбубанинг гул, лола, сабза образлари орқали тасвирланган гўзал чехраси бир-бирига зид кўйилади”⁹⁰, – дейилган. Адабиётшунос И. Ҳаққулов ушбу шеър манзаравий ғазал, унда икки яратувчи – икки сувраткаш иштирок қилади: бири – табиат, иккинчиси – шоир эканлигига эътиборни қаратиб: “Буни (яъни хазон фаслини) шоир ранг, оҳанг ва ҳолатлари билан шеърхонга гавдалантириб берган”⁹¹ деб таъкидлайди. Бу байтда “хазон яфроғи” алоҳида олинганда ҳам ошиқнинг аҳволини шарҳлай олади. Зотан, ҳижрон дардидан хасталангани боис, унинг чехраси ҳам сарғайганки, қисмати “хазон яфроғидан” фарқланмай қолган. Бу ҳолни ёрнинг гулдай юзи, лола каби гулгун чехраси яна ҳам бўрттириб намоён этади.

Бобур ўзи “Бобурнома”да: “Боғи Вафода себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўлубтур”; “Бир

⁹⁰ Қаюмов А., Ҳасанов С. Бобур ижодиёти. – Тошкент, 2007. – Б. 156.

⁹¹ Ҳаққулов И. Шеърят – рухий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 179.

неча туроқ дарахтлари асру ҳўб хазон бўлуптур”; “Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди”; “Панжшанба куни хазонлар сайр қилиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум”; “...Истарғачда бир яхши хазонлиқ боғда тушуб, сухбат тутулди”, деб ёзади ва давом этади: “Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шохида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар такаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар”. Бобур хазон фаслини севгани учун ҳам “Бобурнома”нинг жуда кўп жойида хазон сайрини тилга олган, алоҳида хазон сайрлари уюштирганлигини айтади. Бунга боғлиқ ҳолда Бобур ижодида сариқ ранг бўртиб кўринади. Унинг турфа товланишларини берадики, сариқ рангни англатувчи ўнлаб синонимларни келтиради, юкоридаги биргина ғазалнинг ўзида: “хазон яфроғи”, “сарғардим”, “чеҳраи зардим”, “барги хазон”, “сориг юзимдин” каби сўз ва сўз бирикмаларини қўллайди. Адабиётшунос С.Ўтанова Навоий ғазалларида сариқ ранг муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкилаб: “Алишер Навоий ижодида қўлланилаётган сариқ рангнинг мазмун-моҳияти хазон, меҳр (қуёш), олтин, сомон (хошок), сариқ лола, заъфарон, қаҳрабo, зарварақ, зарбафт каби сўз ва иборалар ёрдамида очилган”⁹², дейди. Бобур эса юкорида кўрган миздек, сариқ ранг талқинида Навоийдан фарқли ўлароқ, ўзига хос сўз ва сўз бирикмаларни қўллайди.

*Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёгингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим.*

Хазон яфроғи – дарахтдан узилган япроқ. Маъшуқа гулга ўхшаса-да, унинг “саркашлиги” қадди расо сарв кабидир. Ошиқ сарв дарахти тагига тушган баргдек ёр оёғига бош уриб ёлворади.

Бобур оёғи остига баргдек тўкилиб, сарғайиб ялиниш ҳолатини ҳам сариқ ранг ёрдамида очиб берган. С.Ўтанова “Сариқ ранг қуёш, ҳаёт, муқаддаслик рамзий маъноларига

⁹² Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 13.

эга”⁹³, – дейди. Лекин Бобур сарик рангдан соғинч, жудолик, хору зорлик рамзи сифатида фойдаланади. У таъкид учун бир сифатни турли шаклда ифодалайди: “хазон яфроғи” – “барги хазондек” – “хазондек”; “чехраи зардим” – “сориг юзумдин” каби.

Бундан кўринадики, Бобур ўз ахволидан келиб чикиб, сарик рангдан жуда кўп ўринда ватан соғинчи рамзи сифатида қўллаган. Бу унинг ҳолати, кечинмаларига айнан мос келади. Чунки у бир умр мусофирликда эл-юртини соғиниб яшаган. Бобурнинг:

*Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим,*
каби мисралари унинг эл-юртига нисбатан видо фарёдидек янграйди. У ўзи хазондек сарғайиб битса-да, ватанининг гуллаб-яшнашини истайди. “Латофат гулшани” – гўзаллик гулшани. Ёр - ана шу бўстоннинг гули. Ўзини хазон япроғи каби ҳис қилган лирик қахрамон аввал маъшуқага ёлворган бўлса, энди унинг умри ҳеч завол кўрмаслигини тилайди. Чунки ошиқнинг қисмати аниқ: “бу даҳр боғидин хазон яфроғи янглиғ” кетишдир.

Ҳазалнинг тўртинчи байти “Хазондек қон ёшим” деб бошланади:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзумдин эл танаффулда,
Ба ҳар ранге, биҳамдиллаҳ, улусдин ўзни қутқордим.* (81)

Тилимизда “қон ёш” ибораси бор. Лекин “Хазондек қон ёшим” дейиш ички мантиққа эга бирикмадир. “Қон ёшнинг” хазондек бўлиши ва унинг “сориг юз”да акс этиши – янгича ифода. “Ба ҳар ранге”, яъни ҳар хил тусга кириб танаффулда элдан ошиқ ўзини четга олади.

Шоир қуйидаги тўртликда ҳам “хазон яфроғи янглиғ” бирикмасини такрорлайди:

*Тутмагил, эй гул, равоким, ишқинг ичра ҳар ғариб,
Ерга бош қўйгай хазон яфроғи янглиғ сарғариб.
Шаҳрдин безор бўлса, не ажаб, безор киши,
Ишқ аро бемор бўлса, тонг эмас, бемор ғариб.* (222)

⁹³ Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. Филол. фан. номз... дисс.. – Тошкент, 2007. – Б. 13.

Шоир бошқа бир шеърида лирик қаҳрамонининг абгор ҳолатини “чехрай зарди” сарик ранг ёрдамида кўрсатади:

*Бу чехрай зардимдин уёлсанг, нетгай?
Раҳмат назарини манга солсанг, нетгай?
Бир ишва била кўнгул бериб Бобурга,
Бир бўса била кўнгулни олсанг, нетгай?(208)*

Шоир “Бу чехрай зардимдин уялсанг бўлмасмиди”, дея маъшуқасини инсофга чақириб. “Менга ҳам раҳмат назарини солиб кўя қол”, дейди. “Бир бўса билан кўнгулни чоқ қилиб кўй энди”, – деб илтижо қилади.

*Қаро зулфунг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгнунг иштиёқида не сабру не қарорим бор.*

*Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ямон қилди, мен ондин бир сўрорим бор.(49)*

Бу ғазалда Бобур таносиб санъатидан фойдаланган ҳолда, “қаро”, “зулф”, “кўз”, “ямон” сўзларини қора ранг, “юз”, “лаб”, “қон” сўзларини кизил ранг билан боғлаган.

Бобур кўпгина ўринларда рангларнинг луғавий ва кўчма маъносидан фойдаланади:

*То оқ юзунг йироқ тушти,
Икки кўзум ичра оқ тушти.(228)*

Биринчи мисрадаги “оқ” сўзи юзнинг тусини билдирса, иккинчи мисрадаги “оқ” сўзи кўзга тушган оқ – касалликни англатапти.

Бобур оддий туюлган тушунча ва деталлардан ҳам санъаткарона маҳорат билан маъно ва теран умумлашмалар, чиқаради. Унинг хулосалари худди ҳикматли сўзлар каби таъсирчанлик касб этади, Бобур куйидаги рубойида хат ва хат ёзиш ишини вафо ва садоқат “достони” деб таърифлайди. У бунга оқ ва қора ранглар воситасида эришади:

*Ул хатки, мен анда сени ёд этгаймен,
Кўз оқида, кошки, савод этгаймен.
Киприклардин анга қалам рост қилиб,
Кўз қаросидин анга мидод этгаймен.(183)*

“Сени йўқлаб бир хат ёзсам, кошки уни киприкларимдан қалам тайёрлаб, кўзим қорасини сиёҳ қилиб кўзларим оқига битсам”. Бобур лирикасида рангга доир бадий тасвир воситалари қўлланган бу каби рубойлар талайгина.

Бобур соч тимсоли акс этган ғазалида:

Кўнгулга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,

Шикаста кўнгулма эрмиш қаро бало сочинг. (72)

деб бошланади. Ғазалда қора ранг икки хил маънони ифода этади. Шоир биринчи мисрадаги “бало қаро сочинг” иборасини иккинчи мисрада “бало” ва “қаро” сўзларининг ўрнини алмаштириб, “қаро бало сочинг” шаклида қўллайди. Лекин бундан байтда қофия бузилмайди. Халқ тилида “қаро бало” деган ибора мавжуд. Бу балонинг кўплиги, катталигини билдиради. Бобур шунга асосланиб, қора ранг ёрдамида ошиқ бошига тушган балонинг қанчалар оғир бало эканига ишора қилади. У ошиқнинг ҳолини шу тарзда таъсирчан ифодалашга эришади.

Бобурнинг соч тимсоли қўлланган яна бир ғазали матлаъси куйидагича:

Сочининг савдоси тушти бошима боштин яна,

Тийра бўлди рўзгорим ул қаро қоштин яна. (116)

Соч – қора, “савдо” сўзининг ҳам туб луғавий маъноси – қора; “Тийра бўлди” – қоронғу бўлди. Бобур қора ранг мотам, чексизлик, мавҳумлик рамзи эканлигидан фойдаланиб, лирик қаҳрамоннинг аҳволини бир неча қора ранг синонимларида акс эттиради.

Бобур бирор фикрни шунчаки айтмайди, у ҳар бир мисрани шунчаки битмайди:

Неча лаълингдин менинг бағрим тўла қон қилгасен? (106)

Шоир таносиб санъати орқали лабнинг қизиллиги билан бағир тўла қон ўртасида ички нозик боғланишга ишора қилади. Қизил ранг воситасида Бобур кўпинча ёрнинг гўзаллигини ифодалайди.

Куйидаги байтда эса “кўк” сўзи байт мазмунини очиб берган:

Кўк вусмада ул ой қоши гўё хаёлдур,

Ё ой бошида кўкта кўрунган ҳилолдур. (45)

Матлаънинг биринчи мисрасидаги “вусма” сўзидаги биргина “в” ҳарфини олиб ташлаш билан байт ҳозирги тилимиз ҳолатига келади. Бобур бу ерда ҳам ўз услубига хос тарзда ёрни “ул ой” деб истиоравий исм билан атайпти. “Кўк” сўзи биринчи мисрада ҳам, иккинчи мисрада ҳам ишлатилган: биринчисида ранг-тус, иккинчисида осмон маъносида қўлланган.

Бобур кўпгина шеърларида туйғулари турли кечинмалари, изтиробли, ҳолатларини юқоридаги каби қора, оқ, қизил, сарик, кўк рангларда тасвирлаган.

СЎНГСЎЗ

Ўзбек адабиёти тарихи тўғрисида сўз кетганда, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг номи ҳамиша Алишер Навоийнинг номи билан ёнма-ён тилга олинади. Чунки у ижодининг салмоғи, оригиналлиги ва мумтоз асарлари жаҳон мумтоз адабиёти намуналари каторидан жой олганлиги билан ҳам Навоийга сафдош ва елкадошдир. Албатта, Бобур ўзигача бўлган адабий анъаналардан, хусусан, Мавлоно Лутфий, Навоий ҳамда Умар Хайём асарларидан баҳраманд бўлди.

Бобур ижодий меросининг салмоқли қисмини, шубҳасиз, унинг лирикаси ташкил этади. Албатта, ҳар қандай ижодий янгилик — новаторлик анъаналар заминидан униб чиқади. Буни Бобур ижоди ҳам тўла тасдиқлайди. У нафақат она тилида қалам тебратган салафлари, балки Умар Хайём, Ҳофиз, Саъдий, Жомий каби форс-тожик шеърляти даҳолари асарларини ҳам пухта ўқиб-ўрганган ва улардан чуқур илҳомланган.

Бобур шеърляти, албатта, муайян анъаналар негизидан раванқ топган. Бирок Бобурнинг лирик қаҳрамон киёфаси ва у қўллаган тимсоллар анъанавий шеърларга киёсланганда нисбатан ҳаётӣ, жонли ва аниқдир. Бобурнинг ўзбек адабий тили тараққиётига қўшган ҳиссаси унинг, адабий тилни халқ тилига яқинлаштириш ва уни янада соддалаштиришда намоён бўлади. Биз буни унинг шеърлари тилига таяниб, далиллар асосида исботлаб беришга ҳаракат қилдик.

Бобур асарлари тилида Фарғона шеваларидан ташқари Тошкент, Самарқанд, Бухоро шевалари ва фольклорига хос хусусиятлар ҳам мавжуд. Навоий ўзбек тилининг барча шеваларини умумлаштирган ҳолда ўз ижодида фойдаланган бўлса, Бобур халқ тилига яқинлаштириш орқали бойитган, унга халқ тилидаги жуда кўп сўз ва ибораларни олиб кирган. Бобур Навоийдан фарқли ўлароқ ўз асарларида равишда араб ва форсча сўз ва ибораларни камроқ ишлатишга ҳаракат қилган.

Бобурнинг ўзига хослиги шундаки, Навоий каби Бобур ҳам мавзу доирасидан четламайди, мавзуни ҳар томонлама мукамал ёритишга ҳаракат қилади. Лекин Навоийдан фарқли тарзда ғазал, рубойлар тилини соддалаштириш, халқ тилига яқинлаштиришга эришади.

XI аср араб адабиётшуноси Ибн Рошид “Умда” номли асарида шоирликнинг муҳим қирралари ҳақида шундай ёзган эди: “Шоир шунинг учун шоир деб аталадики, у бошқалар ҳис эта олмайдиган нарсаларни идрок эта олади ва кўра олади. Агар у маъноларни кўра олмаса, ёки сўзга янги маъно товланишларини бағишлай олмаса, уни чинакам шоир деб бўлмайди”⁹⁴. Монографиямизда Бобур мана шу талабларга жавоб бера оладиган шоир эканлигини кўрсатишга интилдик. Бобур ҳар нафасда, ҳар кадамда тафаккур қилишга мажбур эди. У яшаётган ва фаолият кўрсатаётган муҳит ва воқелик шуни тақозо этар эди. Ҳар куни, ҳар соатда турли-туман кишилар билан мулоқот-муомалада бўлган. У олам ва одам, одамнинг олам ичра тутган ўрни, беш кунлик фоний дунёда қандай яшаб ўтмоқ борасида муайян тўхтамга келишга, бу тўхтамларни умумлаштиришга эҳтиёж сезган. Бобур ҳам одоб-ахлоқ ва инсоний комиллик масалалари мавзуларини ёритди. Тўғри, уларда Умар Хайём ижодидаги каби олам ва одамзод масаласидаги теран мушоҳадалар, катта фалсафий умумлашмалар бўлмаса ҳам, илло инсон ва унинг турмуши, дунё сахнида тутган ўрни Бобурга хос тарзда талқин этилган. Унинг шеърларида шоирона нигоҳ ва мутафаккирона мушоҳада узвий бирлашиб кетган. Бобур олам ва одам, ҳаётнинг ибтидоси ва интиҳоси, инсон ҳаёти моҳияти хусусида мушоҳада юритар экан, олим ҳайратга тушади. Ҳайрат эса шоирликка хос фазилят. Алқисса, олим файласуфга, файласуф эса шоирга айланади.

Шак-шубҳа йўқки, Бобур ижодидаги бетакрор сатрлар шоир шеърятининг ўзига хослиги, ҳаётийлиги, вақт ва замонга бўйсунмаслигини намоиш қилади. Бобур шахсияти

⁹⁴ Ибн Рошид. Умда. 1-том, – Қоҳира, 1934. – Б. 97.

унинг лирикасида ўз аксини топган. Бобур шеърларининг тадқиқи ва таҳлили шундан далолат беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Илмий адабиётлар

1. Куръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 768 б.
2. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и Индии. Гл I(обзор источников и научной литературы). – Москва, 1977. с.5-33;
3. Азимжонова С. Индийский диван Бабура. – Ташкент: Фан, 1966;
4. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Тошкент: Камалак, 1991. – 176 б.
5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I том. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II том. – Тошкент: Фан, 1983. – 644 б.
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III том. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.
8. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV том. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.
9. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
10. Бартолд В.В. Қисқача ислом маданияти тарихи. – Тошкент: Уznaшр, 1927.
11. Гулбаданбегим. Хумоюннома. – Тошкент: Фан, 1959;
12. Жамолов С. О Художественных особенностях «Бабурнаме». – Ташкент, 1961;
13. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 130 б.
14. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
15. Иброҳимов А. Бобурийлар мероси. – Тошкент, 1993;
16. Иброҳимов А. “Бобурнома” – буюк асар. – Тошкент, 2002;
17. Иброҳимов А. “Бобурнома”даги хиндча сўзлар. – Тошкент, 2002;

18. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. I-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б.
19. Муқимий. Танланган асарлар. – Тошкент: УЗССР Давлат нашриёти, 1953.
20. Мирзаев И. Бобур маърифати. – Тошкент, 1996;
21. Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1968. – 353 б.
22. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – 784 б.
23. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – 376 б.
24. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 200 б.
25. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Асарлар. 6 жилдлик, 5-жилд. – Тошкент, 1973;
26. Орзибеков Р. Бобир ва лирикасининг жанрлари. // Бобир ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари. Тўплам. – Тошкент, 1983. 49-50 бет.
27. Ойбек. Асарлар. XX томлик. IX том. Тадқиқот ва мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 352 б.
28. Ойбек. МАТ. XIII том. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
29. Отажонов Н. Жаҳонгашта “Бобурнома”. – Тошкент, 1996.
30. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 214 б.
31. Румер Годен. Гулбадан. – Тошкент: Шарқ, 2007.
32. Стеблева И.В. Заҳириддин Муҳаммад Бобур-поэт, прозаик, учений. Ташкент: Фан, 1983.
33. Сулаймонов С. “Бобурнома” – миниатюралари. – Тошкент, 1972;
34. Файзиев Т. Бобур ва унинг авлодлари. – Тошкент, 1996.
35. Шарм Л.П. Бобурийлар салтанати (Инглизчадан Ғ.Сотимов таржимаси). – Тошкент. 1998;
36. Шуқуров Н. Бобур ғазалларининг ҳаётий асослари ва романтик бўёқлар ҳақида // Бобир ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари. Тўплам. – Тошкент, 1983. 11-бет.

37. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. VI томлик. IV том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
38. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1966. - 152 б.
39. Эрскин У. Бобур Ҳиндистонда (Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи) таржимон Сотимов, Ғ. – Тошкент, 1995;
40. Қамар Райис. Бобур шахсияти ва шеърляти. – Андижон: “Андижон нашриёти-матбаа”, 2007.
41. Қаюмов А. Ҳасанов С. Бобур ижодиёти. – Тошкент, 2007.
42. Қудратуллаев Ҳ. Бобур армони. – Тошкент, 2005. 364-бет.
43. Қудратуллаев. Ҳ. Бобурнинг адабий-эстетик карашлари. – Тошкент, 1983.
44. Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1968. – 148 б.
45. 33 Рубоий. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Мусика, 2007.
46. Ҳаққулов И. Абадият фарзандлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1990. – 192 б.
47. Ҳаққулов И. Шеърят – рухий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 240 б.
48. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
49. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007.
50. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – 176 б.
51. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 216 б.
52. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X-XV асрлар). – Тошкент: Фан, 1970. – 331 б.
53. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижод олами. – Тошкент: Фан, 2001.
54. Хондамир. Макорим-ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1989.
55. Ҳусайний А. Бадойиъ-ус санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. - 398 б.

Бадий адабиётлар

56. Атойи. Танланган асарлар. – Тошкент, 1960. – Б.153.
57. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. I-том. – Тошкент: Фан, 1987. –724 б.
58. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. II-том. – Тошкент: Фан, 1987. – 620 б.
59. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. III-том. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.
60. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. IV-том. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.
61. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. V-том. – Тошкент: Фан, 1990. – 544 б.
62. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. VI-том. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.
63. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. VII-том. – Тошкент: Фан, 1991. – 392 б.
64. Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. – Тошкент, 1961, 72-бет.
65. Алишер Навоий. Лисонут-тайр (Куш тили). – Тошкент, 1984. 80-б.
66. Бобур. Бобурнома. I-II қисм, – Тошкент: Ўздавнашр, 1948.
67. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: ЎзФАнашр, 1960.
68. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
69. “Бабурнаме–Записки Бабура”. (перев.М.Салье) Изд.2-е. – Ташкент: Фан, 1993;
70. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002 .
71. Бобур. Назм дурдоналари. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 208 б.
72. Бобур. Мухтасар. – Хасан С. –Тошкент, 1971.
73. Бобур. Рубойлар (тузувчи Н.Хотамов).
74. Бобур. “Танланган асарлар”. – Тошкент, 1958.
75. Бобур. “Асарлар” 2-3-жилдлар. – Тошкент, 1965-1966.

76. Бобур. Девон. Нашрга таёрловчи ва сўз боши муаллифи А. Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1994.

77. Бобур. Сочининг савдоси тушти. Нашрга тайёрловчи Эргаш Очилов. – Тошкент: Шарқ, 2007.

78. Бобур девони. Кобул нашрига такмила (кўшимча). Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин. – Тошкент: Шарқ, 2004.

79. Бобур. Мубаййин. – Тошкент, 2000.

80. Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 148 б.

81. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Рисолаи волидия. Бобур таржимаси. Ношир Ҳасан С. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1991. 2-бет.

82. Комрон Мирзо. Девон. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

83. Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 304 б.

84. Фирдавсий. Шоҳнома: Танланган дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – 688 б.

85. Хайём У. Рубоийлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 128 б.

86. Хоразмий Ҳайдар. Девон. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 304 б.

87. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 938 б.

88. Ясавий А. Девони Ҳикмат. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – 176 б.

89. Ясавий А. «Фақирнома», Девони хикмат, – Тошкент, 1992.

90. Фузулий, Девон. – Тошкент, 1959. 52-бет.

Хорижда чоп этилган адабиётлар

91. Поло И. Адабиётшунослик терминлар комуси. – Истамбул, 2007.
92. Пант Г.Н. «Бабур-наме» - блистательный памятник автобиографической литературы. – Индия, 1984. №4, с.17-19 и 36с;
93. Купрулу М.Ф. Тарих тадқиқотлари, 1 жилд, – Анкара, 2006.
94. Огоҳ Сирри Лаванд. Турк адабиёти тарихи. 1-жилд, Анкара, 1984. – Б.165.
95. Ибн Рошид. Умда. 1-том, – Қоҳира. 1934. 97-бет.
96. Бобур девони, (Сўзбоши муаллифи Билол Южел). – Анкара, 1995.
97. Бабур З.М. «Бабур-наме». 1-2-жилдлар, – Париж, А.Паве де Куртейл таржимаси, 1878.
98. Бобур З.М. “Бобурнома”, А.Бевеиж хоним томонидан инглиз тилига таржимаси, Лондон, 1905-1922.
99. Бабур З.М. Энциклопедия Ислама (инглиз тилида) – Лондон, 1960.
100. Бабур З.М. «Бабур-наме», француз тилига Ж.Л.Бакье-Граммона таржимаси, Пюбликасион ориентал. – Париж, 1980-1985.
101. Бабур З.М. Рубоий ва ғазаллар. Ўзбек поэзияси антологияси, серб тилига Льупчо Стойменски таржимаси-// Македонская книга, – Скопли, 1984.
102. Бабур лирика. (перевод Л.Пенковского), пред-е Бертельса, – Л.: изд. «Советский писатель», 1943.
103. Бабур Захириддин Мухаммад. Лирика. (перев. с узб. Л.Пеньковского, предисл. Е.Бертельса) – М.: Гослитиздат, 1957;
104. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Т.3. – М.: Наука 1965. – 524 с.
105. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избранные труд. Т.4. – М.: Наука, 1965. - 498 с.
106. Белинский В.Г. Собрание сочинение. В трёх томах. – Москва, 1948. – С.164.

107. Миклухо–Маклай Н. Д. Хондамир и «Записки» Бабура. – Веб.: Тюркологические исследования. М.-Л., 1963, – С. 237-249.

108. Поэзия и проза Древнего Востока. Сборник. – М.: Художественная литература, 1973. – 735 с.

109. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. – М.: 2005. – С. 597-604.

110. Собрание стихотворений императора Бабура. Часть 1. Текст. – Петроградъ, 1917.

111. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранне-классический период. – М.: Наука, 1976. – 212 с.

112. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура – М.: Наука, 1982. – 326 с.

113. Стеблева И.В. Захириддин Мухаммад Бабур. Трактат об арузе. Вступительная статья и указатели. – М.: 1972;

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	3
БИРИНЧИ БОБ. БОБУР ЛИРИКАСИ: АНЪАНА ВА ЎЗИГА ХОСЛИК	
XVI асргача бўлган ўзбек шеърияти ва Бобур ижоди.....	10
Шеърий образ ва ифодадаги ўзига хослик	32
ИККИНЧИ БОБ. СЎЗ, ТИМСОЛ ВА ИФОДА МУТАНОСИБЛИГИ	
Бобур лирикасида образ ва тимсоллар.....	44
Бобур шеъриятида табиат лирикаси, ватан образи	56
УЧИНЧИ БОБ. БАДИИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИ ВА ШОИРЛИК МАҲОРАТИ	
Бобур шеъриятида бадий тасвир воситалари.....	72
СЎНГСЎЗ.....	92
ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	95

ҚАЙДЛАР УЧУН

КОСЫТ БЕЛГИЛЭГЭН

РОСАТ ИЯРЫНТИДА

ПОЭТИК ОҒРА

Илмий басылым

Мухаррир:
Ардам Дожков
Техник мухарири:
Файзулло Ахмедов
Тиражи:
Қўраб Бакитов

Ўзбекистон Республикаси
Аxbарот-аxbарот-аxbарот

Тиражи: 1000 экз. 1-китоб 1-нурда 1000 экз.
2-китоб 1-нурда 1000 экз.
3-китоб 1-нурда 1000 экз.
4-китоб 1-нурда 1000 экз.
5-китоб 1-нурда 1000 экз.

ХОСИЯТ БЕКМИРЗАЕВА

БОБУР ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК ОБРАЗ

(Илмий рисола)

Муҳаррир:

Акрам Деҳқон

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Дизайнер:

Отабек Ёқубов

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АІ № 099. 2008 йил 24 март

Теришга 2013 йил 12 мартда берилди.

Босишга 2013 йил 11 июнда рухсат этилди.

Бичими: 84x108 ¹/₃₂. «Virtec Times» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

3,25 шарт. б.т. 5,2 ҳисоб нашр. таб.

Адади 300 нусха. 83-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru

ISBN 978-9943-25-332-2

9 789943 253322